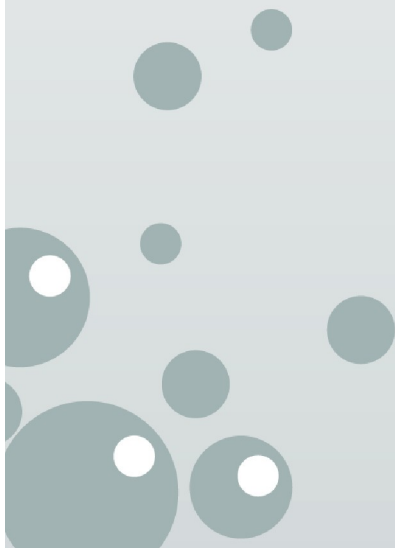
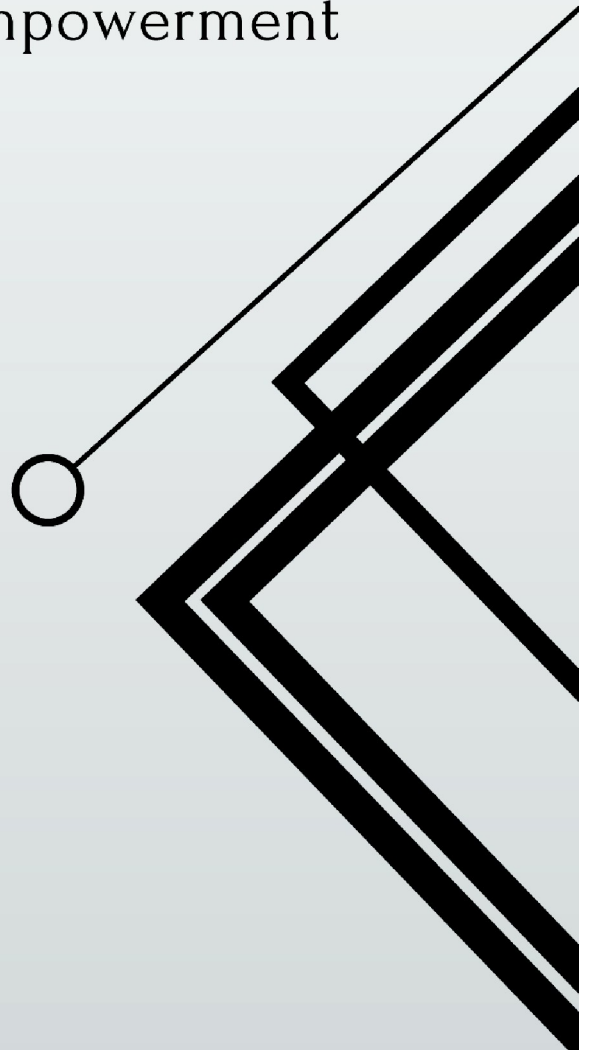




SAMIDHA

A Journey of
Women Empowerment





Our Associates



Bajaj Institute of Technology, Wardha



Ramkrishna Bajaj College of Agriculture, Wardha



Shrikrushnadas Jajoo Grameen Seva Mahavidyalaya, Wardha



G. S. College of Commerce, Wardha





SAMIDHA

A Journey of
Women Empowerment

Board of Editors

Dr. Arundhati Ninawe

- Ms. Humera Quazi
- Ms. Mragi Gautam
- Ms. Harsha Gangavane



First Edition - January 2024

ISBN: 978-93-5987-807-2

© **Publishers**

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without the written permission of the publishers.

Not for Sale

Published By:

Shiksha Mandal's

G. S. College of Commerce, Wardha

Jamanalal Bajaj Marg, Civil Lines, Wardha, Maharashtra-442001

Tel: 0712-295502 Fax: 0712-230506/07

E-mail: gscw_wardha@rediffmail.com

Website: <https://gscwardha.ac.in>



सरस्वती...



श्रीमती वसुधा वनमली, सह-सचिव शिक्षा मंडल वर्धा

सर्वप्रथम आपल्या सर्व महिलावर्गाचे मनःपूर्वक अभिनंदन. 'अमिद्या' सार्थ नाव. यज्ञान अर्पण करणारी अग्निकाण्ट. अग्नी नित्य उष्ण असतो तसेच स्त्रीचे हात सतत कार्यन्वित असतात. आपल्या मस्तकात निर्माण होणाऱ्या प्रगतीशील, शृंगनशील विचारांची निर्मिती करण्यात तिच्या स्थायी असलेल्या आत्मबलाचे ब्रह्मेज कधीच मालवत नाही. जवू काही आपला देह अस्मान्त रश्मि उगेह, अग्नीचे भोजन आहे ते जाळून, नैसर्गिकरित्या स्वर्कर्म करीत जीवन व्यतीत करणे हा तिचा स्वधर्म. तमसोमा ज्योतिर्गमय. आपले प्रत्येक पाऊल ती टाकते प्रकाशाकडे. आनंदयात्री बनून.

ठमे साथ चलना है
तुफानोसे लडना है
रम है आनंदयात्री
हमे आगे बढ़ना है

अज्ञानातून मुक्ती, अंधश्रद्धेतून तिळजळी, संस्कारांना उजाळा, विद्येची स्थापना हृदयामध्ये करून स्त्रीने केले ज्ञानसाधना, आत्मसाधना. हे कशेचे कष्ट आहे, श्रम आहे. आपल्यामध्ये असलेली विद्वत्ता मांडव्याचे कौशल्य स्त्री मध्ये उपजतच असते हे सिद्ध केले बहिर्गर्जनी.

स्त्रियांचे प्रश्न हे केवळ त्यांचे वैयक्तिक वा फक्त स्त्री समूहाचेच नाहीत तर ते गांभीर्य असे सामाजिक प्रश्न आहेत. महिलांचा सर्वांगीण विकास व त्यांच्या विविध समस्यांच्या निराकरण ठेवूनच सामाजिक जागृती करण्याची आवश्यकता आहे. ही संकल्पना मध्यवर्ती ठेवून, विचारांच्या आदानप्रदानातून स्त्रीच्या उपजत गुणांच्या वाढीस चालना मिळे. निसर्गाने दिलेली उपजत संवेदनशीलता अप्रत, जगण्यात कायम विवेक जागवत एक समृद्ध अशुभ्य स्त्रीने जगावे हीच अपेक्षा. परिपूर्णतेकडचा हा अरवंड प्रवास समजून आपल्या ह्या वाटचालीसाठी स्वूप शुभेच्छा.

— डॉ. वसुधा वनमली



सखेह...



श्रीमती माला माथुर सदस्या, शिक्षा मंडल वर्धा

प्रिय अरुंधतिजी
'सन्निधा' के प्राश्न से हर यिनगारी को
दीपज्योति खनने का अवसर मिले,

"भवनम् भुवनम् भूषण दीप्त्या।"

हार्दिक शुभकामनाएँ।

माला माथुर,



From The Editorial Team

SAMIDHA: Journey of Women Empowerment...

*The Editorial Team concurs completely with the quote, **"You have to find what sparks a light in you so that you, in your own way, can illuminate the world."** Reflecting on our accomplished work in the joyride of creation, it brings immense gratification to present the fruits of our endeavor.*

This journey began with a thoughtful idea from Principal Dr. Arundati Ninawe. A meeting of all female staff members sparked enthusiasm, leading us to wholeheartedly embrace the task. The compilation was named "SAMIDHA." Visiting counterparts in various colleges of Shiksha Mandal initially raised apprehension, but as the idea unfolded, it was overwhelmingly welcomed. Discussions and the exchange of experiences and ideas ensued.

In Hindu mythology, "Samidha" mostly refers to the wooden sticks with ritualistic significance, used to ignite the holy fire during Homa (ॐ). This offering, prepared with grains, herbs, clarified butter, rice, and jaggery, fills the space with an aura of positivity and purity.

Women, the backbone of families and communities, provide essential care, support, and nurturing. They play a significant role in community building and often assume leadership roles. The life of a woman encompasses hopes, aspirations, dedication, success, suffering, sacrifices, making each one a legend in her own right. She inspires children, the community, and society, embodying the spirit of "Vasudev Kutumbkam" in its totality.

"Samidha" symbolizes a journey towards empowering women, showcasing a varied spectrum of ideas, imaginations, and experiences. The editorial is not just a collection of words but a celebration of strength,

wisdom and the unyielding spirit that defines each woman among us. It is a testament to the courage it takes to break barriers, the compassion it takes to create a future where equality thrives. In the diversity of articles and poems, we explore the myriad experiences and perspective that contribute to the rich fabric of womanhood. Let these pages be a reminder that the collective voice is a force to be reckoned with, capable of reshaping narratives and fostering a culture of equality and respect.

In the vibrant tapestry of our college community, we express our heartfelt gratitude for the unwavering support of our esteemed patrons Shri. Shekhar Bajaj, President Shiksha Mandal Wardha and Shri. Sanjay Bhargava, Chairman and Trustee Shiksha Mandal Wardha. Your vision has always inspired us to achieve new heights, and your guidance has been invaluable. Your generosity has played a pivotal role in shaping the academic landscape of our institution, allowing us to provide enriching experiences and opportunities for growth. We are honored to have patrons who understand the transformative impact education can have on individuals and communities. We also extend our heartfelt appreciation to the Shri Anand Kale, Dean, and Principals of all the colleges of Shiksha Mandal, for their invaluable support and encouragement.

We are thankful to Dr. Mangala Tomar, Dr Megha Chute, and Ms. Surekha Dubey for their assistance in proofreading. Your insightful suggestions have significantly improved the quality and clarity of the contents.

Our deepest gratitude to Mr. Parishkrit Agrawal (IQAC-Coordinator), Mr. Kailesh Jaitwar and Mr. Nitin Tiwari for their technical assistance and cooperation.

We extend our gratitude to all the contributors whose passion and creativity have breathed life to this magazine. May the "Empowered Voices" be a source of inspiration, fostering dialogue and understanding. Let it be a reminder that our voices matter, our stories matter and together we are an unstoppable force.

With unwavering strength and solidarity.
The Editorial Team





Contents

Sr. No	Title	Page No.
1.	<i>Exemplary Contribution of a Simple Woman for Social Upliftment</i> Dr. Dimple Bhalla	1
2.	<i>Breaking the Mold: Women in Decision-Making Roles and the Persistent Gender Disparities</i> Ms. Snehal Khadgi	6
3.	<i>You Are A Woman-What Affects Your Health?</i> Dr Arti Patel	18
4.	<i>Challenges Faced By Women At Workplace</i> Ms. Kalyani Atel	28
5.	<i>My Mother- Undeterred And Strong</i> Ms. Beena Samuel	33
6.	<i>Role Of Women's Empowerment In Economic Development</i> Ms. Rajeshwari Sharma	35
7.	<i>Issues And Challenges of Elderly Women In India</i> Dr. Archana Muthye	40
8.	<i>Quest for Identity With Reference to Bai Pan Bhari Deva</i> Ms. Swati Raut	46
9.	<i>Finance Minister Nirmala Sitharaman: A Beacon of Resilience and Empowerment</i> Ms. Mamta Shukla	51
10	<i>Empowering Women: The Path to Economic Independence</i> Dr. Revati Bangre	53



11.	<i>Women's Economic Independence</i> Mrs. Archana Dandare	57
12.	<i>Challenges Faced By Indian Working Women</i> Dr. Anupama Labhe	61
13.	<i>To Be a Girl</i> Ms. Beena Samuel	68
14.	<i>Beyond The Ring: The Untold Story of Mary Kom's Journey to Glory</i> Ms. Vaishali Supare	70
15.	<i>Women's Empowerment - Way to Go in a True Sense.</i> Maj. Vaishali Patil	75
16.	<i>Motivational Story of Sudha Murthy</i> Ms. Kajal Vairagade	78
17.	<i>Need for Change in Education for Rural Women</i> Ms. Aparna Joshi	81
18.	<i>Women And Health</i> Dr. Mangala Tomar	84
19.	<i>Women's Decision Making: Women's Reservation Bill</i> Ms. Mamta Shukla	89
20.	ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष असमानता : एक दीर्घकालीन आव्हान कु. वैशाली उगले	92



21.	स्त्री प्रगतितील विविध अडथळे आणि उपाय डॉ.किरण वंजारे	97
22.	कृषी श्रमिक महिलांची शोषित स्थिती कु. जया कावळे	102
23.	भूमी आणि स्त्री एक अनुबंध डॉ. मेघा चुटे	110
24.	स्त्रीची समाज आणि आर्थिक प्रगती मध्ये भूमिका डॉ. अनुपमा लाभे	118
25.	स्त्री आणि सामाजिक दृष्टीकोण! सौ. अल्पना वनमाली	123
26.	अवडंबर डॉ. मेघा चुटे	128
27.	जाण स्त्री शक्तीची.... डॉ. नीलम ठवसे	131
28.	स्त्री शक्ती पुढील आव्हाने कु. नलिनी फरदे	136
29.	मिसाइल वुमन : डॉ. टेसी थॉमस श्रीमती शितल टीकाईत	138
30.	ह्युमन कॉम्प्युटर : शकुंतलादेवी कु. संध्या राउत	141



31.	प्रभावीस्त्री व्यक्तिमत्त्व डॉ. कीर्ति सक्सेना	143
32.	रामचरितमानस : भारतीय समाज की पथप्रदर्शक श्रीमती सुरेखा दुबे	145
33.	अरमानो की खरीद – फरोख्त सुश्री सोनल बिसेन	149
34.	जिंदगी की बातें कुछ अनकही, कुछ अनसुनी एक महिला की जुबानी कु. राधा तिवारी	151
35.	भारतीय संस्कृति की गरिमा : पंचकन्या डॉ. अनुपमा लाभे	153
36	नारी डॉ. कीर्ति सक्सेना	162
37	इष्ट हूँ फिर भी क्लिष्ट हूँ सुश्री सोनल बिसेन	164

Exemplary Contribution of a Simple Woman for Social Upliftment



Dr. Dimple Bhalla is currently working as an Assistant Professor in the Department of Education of G.S. College of Commerce and Economics (Autonomous), Jabalpur. She has extensive teaching experience spanning over 22 years at both school and college levels, making her a trusted authority in the field of Educational Pedagogy. Her expertise lies in imparting training to the pupil-teacher, equipping them with the necessary knowledge and skills to embrace innovative techniques and methodologies that resonate with the diverse learning styles and needs of their students. Her dedication to education extends beyond the classroom. She is a passionate advocate for continuous professional development, actively participating and contributing in organizing conferences, workshops, seminars and FDP to stay abreast of the latest trends and advancements in the field of education. Her commitment to lifelong learning is evident in her publication of 10 research papers in both National and International Journals.

Abstract

Determination is that force which helps you to stay motivated and increase your chances for achieving success in life. "A dream doesn't become reality through magic; it takes sweat, determination and hard work." with these words of Colin Powell, the researcher is revealing the story of a common woman Smt. Pushpa Berry's transition journey from a housewife to the Director of Shri Mahila Griha Udyog Lijjat Papad, Jabalpur, M.P. The contribution of Smt. Pushpa Berry for the upliftment of the underprivileged women is quoted here to motivate all the women of the society to achieve self-reliance and also help them in determining their own choices. The source of information for this article is the Biography of Smt. Berry "Jaisa Sochoge Waisa Banoge" written by Smt. Swati Karwe, retired Chief Architect Planner, Municipal Corporation Jabalpur and on the basis of the personal conversation with her.

Keywords: *Determination, Transition, underprivileged, Self-reliance, Biography.*

"Samidha: A Journey of Women Empowerment"

Introduction

This is the story of a common woman Smt. Pushpa Berry who was born in Tehsil Moga of Punjab on 26th August 1934. This girl grew up in a well-known Sood family and completed her academic career in 1951. The seed of serving women was planted in her heart at the early age of 14. Since childhood, she has been actively participating in various social and cultural programmes and was a member of 'Desh Sewak Sena' operated by Netaji Subhash Chand Bose. She had the obsession to work for the underprivileged women of society but at the age of 16 she got married to a military contractor in Jabalpur, M.P.

After her marriage also, her inclination towards serving poor women did not fade and so she started working for needy women from home. She carried on social service from home for around 20 years from 1954 to 1974 as she held multiple responsibilities in her family being the eldest daughter-in-law and mother of two sons. 12th February 1974 was the day that brought a revolution in her life and she got an opportunity to work for the organization Mahila Griha Udyog Lijjat Papad Jabalpur.

She started her journey with 10 women and a capital of approximately ₹ 2.0 lakhs invested by Shanti Bhai Shah, from a small rented house. The start of her journey was very not easy but she didn't give-up and gradually with her dedication, loyalty, hard work, intelligence and enthusiasm worked and her efforts resulted in growth of her organization. She fought many judicial battles for the establishment of this cooperative organization and for the welfare of women employees.

Her sincere work practices, efficient management, clear thoughts and determined spirit not only led to the increase in the number of working women, to the figure of 3500 but also the financial growth of the Mahila Grih Udhdyog Lijjat Papad.

➤ **Key to the Success of Organisation**

Pushpa Berry believed that the basis for the success of any organization is Spiritual Empowerment, Mental Empowerment and Physical Empowerment.

- **Spiritual Empowerment :**

Spiritual empowerment is important for the success of every work you do. Spiritual empowerment for her doesn't mean leaving everything in the hands of God and stop making any effort for achieving success. It means working with an objective of serving humanity and upliftment of society. She believes that God has given this life to us and so to make our life more meaningful we should work for the development of our society.

- **Mental Empowerment :**

The second important basis for the success of any organization is mental empowerment. She believes that till the time you don't have mental peace, you will not achieve satisfaction in your work. So, to acquire mental peace she guided her employees to consider their working place as a temple and start their day with meditation. She said, the positive and fear free environment of the working place serves as a source of motivation for the employees to work with full devotion for the organization.

- **Physical Empowerment :**

She was of the view that, “A healthy mind resides in a healthy body” and to ensure this she used to get medical check-ups done every week for the women working in the organization and provide them free medicines. She also used to organize various medical camps for making women aware about various gynaecological issues, its symptoms and its prevention. She always preached the working women for not tolerating oppression, being brave while fighting against social evils and always be self-dependent.

Apart from the above elements for an organizational success, she believes that time management, financial management and balance in the distribution of work load

etc. also plays an important role in achieving success for any organization

➤ **Contribution for Social Well being**

• **Financial Support to the Employees :**

Smt. Pushpa Berry started this cooperative society with the objective of sharing profit with each member who is working in the organization. The profit of the organisation is distributed to each employee in the proportion of remuneration received by them. Employees also have the facility of provident fund (PF). 1.35% is deposited to the Provident Fund office for management and employees' Insurance Schemes. The profit from this deposited amount can be availed as per the norms and rules of it. Bonus was also given every year to the employees keeping in view the percentage of net profit. Facility of pension after 58 years of service is also provided.

• **Helping Women Employee to Fight against Social Evils :**

She prepares the employees of the organization especially women to fight against social evils. For this purpose, she invites lawyers, police officers, doctors and prominent citizens of the society, who can guide them about their rights and powers and train them to face the challenges they come across in their daily life. She even extends her help to resolve their family issues by discussing about the problems with the family members.

• **Medical facilities for the Employees :**

Smt. Berry considers all the employees of the organization as her family member; she personally takes care of the physical fitness of her employees and calls doctors of different fields to visit the organization and guide the women and also resolve the health issues of their families.

• **Organizes guidance and counselling sessions :**

She calls counsellors to resolve the issues like mental stress, frustration, and anxiety faced by the women

working in the organization. She always tries to maintain a healthy environment for the employees.

➤ **Conclusion**

“Women are the largest untapped reservoir of talents in the world.” I agree with this thought of Hillary Clinton. All women are talented in some way or the other and the only need is to make use of their talents in the right direction. Sometimes, the decision may go wrong, but one should keep working hard with full honesty and dedication to achieve success in life. As we can't measure the depth of the reservoir by sitting at the corner, similarly we need to face the challenges on our own to achieve the goals of our life.

Educational qualifications should not be a constraint but your dedication and sincere efforts can help you to reach to greater heights.



Breaking the Mold: Women in Decision-Making Roles and the Persistent Gender Disparities



Ms. Snehal Khadge is working as an Assistant Professor with extensive experience in the field of management and engineering. Currently working at Govindram Seksaria College of Commerce, Wardha. She previously worked at Priyadarshini Lokmanya Tilak Institute of Management Studies & Research, Nagpur, and Tulsiramji Gaikwad-Patil College of Engineering & Technology, Nagpur. She

has actively contributed to the academic community, having published research papers at various International conferences. She also possesses valuable skills in academic advisement, classroom management, and student assessment. Her passion for education, adaptability, and strong work ethic make her an effective and dedicated educator.

Abstract

This research article underscores the paramount importance of tackling gender disparities in decision-making roles. In addition to aligning with principles of equality and fairness, the inclusion of women plays a pivotal role in enhancing overall organizational success and fostering innovation. The article advocates for the acknowledgement of challenges faced by women in leadership as the initial stride towards dismantling barriers. By doing so, it aims to cultivate an environment where talent can flourish, irrespective of gender, contributing to a more inclusive and thriving professional landscape.

Keywords: Gender disparities, Decision-making roles, Women in leadership, Challenges faced by women, Gender inclusion, Professional landscape

Introduction

In the landscape of professional growth and organisational dynamics, the role of women in decision-making positions has gained prominence over the years. This article delves into the significance of women occupying these pivotal roles and the prevalent gender disparities that persist within leadership positions.

The significance of women in decision-making roles cannot be overstated. As organizations evolve in the 21st century, diversity and inclusion have become crucial factors for success. Women bring unique perspectives, innovative thinking, and a collaborative approach to decision-making processes. Their inclusion in leadership positions fosters a more comprehensive understanding of complex issues and enhances the adaptability of organizations in an ever-changing global landscape.

➤ **Gender Disparities in Leadership Positions**

Despite strides towards gender equality, persistent disparities exist in leadership positions across various sectors. Studies consistently reveal a significant underrepresentation of women in executive roles, boardrooms, and C-suite positions. Factors contributing to these disparities include:

- **Societal Biases:**

Deep-rooted stereotypes and societal biases often dictate perceptions about women's leadership capabilities, influencing hiring and promotion decisions.

- **Structural Barriers:**

Organizational structures that inadvertently favour traditional leadership styles may pose barriers for women who bring diverse approaches to decision-making.

- **Unequal Opportunities :**

Women often face challenges in accessing the same opportunities for skill development, mentor ship, and networking that contribute to leadership preparedness.

- **Work-Life Balance Struggles:**

Societal expectations and traditional gender roles can hinder women's career progression, impacting their ability to ascend to decision-making positions.

- **Lack of Representation:**

The scarcity of women in leadership positions perpetuates a cycle of limited visibility and mentorship opportunities for aspiring female leaders.

- **Stereotypes:**

Societal biases manifest in deeply ingrained stereotypes that often dictate perceptions about women's leadership abilities. The stereotype of women being more nurturing and less assertive can lead to doubts about their competence in decision-making roles. These preconceived notions hinder their professional growth and contribute to biases in recruitment and performance evaluations.

- **Double Standards:**

Women in decision-making roles may face double standards where assertive behaviour, considered a positive trait in men, is viewed negatively in women. This disparity in expectations can lead to unfair assessments of their leadership style and effectiveness.

- **Glass Ceiling Phenomenon :**

The glass ceiling metaphor encapsulates the invisible barriers that prevent women from ascending to top leadership positions. Despite qualifications and capabilities, women often find themselves halted in their career progression, facing resistance that is often rooted in deep-seated biases.

- **Research and Studies on Gender Disparities**

- **Underrepresentation in Leadership Positions:**

Numerous studies consistently show the underrepresentation of women in leadership roles. Reports from organizations like McKinsey and Catalyst reveal a stark gender gap in executive and board positions, indicating a systemic issue that transcends industry boundaries.

- **Gender Pay Gap:**

Research consistently highlights the gender pay gap as a manifestation of disparities in leadership. Women in decision-making roles often earn less than their male counterparts, reflecting both overt and covert biases in salary negotiations and remuneration structures.

- **Pipeline Issues :**

Studies indicate a leaky pipeline in the career trajectory of women, wherein their representation diminishes at each successive level of organizational hierarchy. This trend underscores the challenges women face in ascending to leadership roles, indicating the need for targeted interventions.

➤ **Common Challenges Faced by Women**

- **Lack of Representation :**

The scarcity of women in leadership positions perpetuates a cycle of limited visibility and mentorship opportunities for aspiring female leaders. This lack of representation sends a message that certain roles are not meant for women, dissuading potential leaders.

- **Unequal Opportunities for Skill Development :**

Women may encounter unequal opportunities for skill development, mentorship, and networking. This disparity impacts their preparedness for leadership roles, as access to crucial developmental resources may be restricted, hindering their ability to compete on an equal footing.

- **Work-Life Balance Struggles :**

Societal expectations and traditional gender roles often place a disproportionate burden on women to balance family and career responsibilities. This struggle can impede their career progression, as they may face difficulties in meeting the demanding expectations associated with decision-making roles.

- **Implicit Bias in Recruitment and Promotion:**

Implicit biases, often unnoticed or unintentional,

can influence recruitment and promotion decisions. These biases may result in the preference for male candidates or the perception that women may not possess the necessary leadership qualities, contributing to their under representation in decision-making roles.

➤ **Success Stories Illustrating Women Breaking Glass Ceilings and Adopting Leadership and Decision-Making**

- **Kalpana Chawla (Aerospace Engineering and Astronautics) :**

Kalpana Chawla shattered the glass ceiling in aerospace engineering and space exploration. As an astronaut, she navigated challenges in a field dominated by men. Her impact ful decision to become the first woman of Indian origin in space showcased not only her determination but also paved the way for future generations of women in STEM fields.

- **Kiran Mazumdar-Shaw (Biotechnology and Entrepreneurship):**

Kiran Mazumdar-Shaw is a trailblazer in biotechnology and entrepreneurship. As the founder of Bio con, she broke through gender biases and financial constraints. Her decision to lead in a male-dominated industry and build Bio con into a bio pharmaceutical giant highlights her resilience. Mazumdar-Shaw's success encourages women to pursue leadership roles in science and business.

- **Indira Nooyi (Corporate Leadership and Business):**

Indra Nooyi shattered glass ceilings in corporate leadership. As the former CEO of Pepsi Co, she made impact ful decisions to shift the company's focus towards healthier products. Nooyi's strategic leadership in a competitive business landscape not only transformed Pepsi Co but also demonstrated the versatility of successful women leaders in the corporate world.

- **Arundhati Bhattacharya (Banking and Finance) :**

Arundhati Bhattacharya is a trailblazer in the banking and finance sector. As the former Chairperson of the State Bank of India, she made transformative decisions to streamline operations and promote financial inclusion. Bhattacharya's journey showcases that women can excel in leadership roles in traditionally male-dominated sectors like banking.

- **Smriti Irani (Politics and Public Service):**

Smriti Irani shattered the glass ceiling in Indian politics. From being a television actress to becoming a prominent political figure, she navigated challenges in a field where women often face stereotypes. Her impactful decisions in public service highlight her versatility and determination to challenge norms in politics.

- **Ritu Karidhal (Space Exploration and ISRO):**

Ritu Karidhal is a trailblazer in space exploration as a scientist at ISRO. Navigating challenges in a field traditionally dominated by men, she played a crucial role in the Mars Orbiter Mission. Karidhal's impactful decisions and contributions showcase the versatility of successful women leaders in pushing boundaries in space research.

- **Mary Kom (Boxing and Sports):**

Mary Kom shattered glass ceilings in the male-dominated world of boxing. Her impactful decision to pursue a career in boxing led to numerous accolades, including becoming a six-time world champion. Kom's success in sports highlights the versatility of women leaders, proving that determination and skill can break barriers in any field.

- **Naina Lal Kidwai (Banking and Finance):**

Naina Lal Kidwai is a trailblazer in banking and finance. As the first Indian woman to graduate from Harvard Business School, she navigated challenges to become the former Country Head of HSBC India.

Kidwai's impactful decisions in the financial sector exemplify the versatility and resilience of successful women leaders in a traditionally male-dominated industry.

➤ **Inspirational Leadership Traits**

- **Resilience :**

Successful women leaders in decision-making roles exhibit resilience in the face of challenges. They navigate setbacks and rejections with tenacity, turning obstacles into opportunities. This trait allows them to persevere through uncertainties, contributing to their long-term success.

- **Innovation:**

Innovation is a hallmark of effective leadership. Women leaders in decision-making roles showcase creative thinking and a willingness to challenge the status quo. Their innovative decisions reshape industries, anticipate changing trends, and position their organizations for sustained success.

- **Empathy :**

Empathy is a crucial quality that fosters positive relationships and understanding. Successful women leaders prioritize empathy in decision-making, considering the impact on individuals and communities. This empathetic approach contributes to a positive organizational culture and societal impact.

- **Strategic Thinking :**

Women leaders demonstrate strategic thinking by envisioning long-term goals and planning for the future. Their decisions are guided by a forward-thinking approach, aligning organizational objectives with changing landscapes. This trait contributes to transformative changes and sustained growth.

- **Adaptability :**

Adaptability is essential in dynamic environments. Women leaders in decision-making roles display agility in responding to changes. Their ability to adapt to evolving

circumstances ensures that organizations remain resilient and capable of navigating complex challenges.

- **Visionary Leadership :**

Visionary leadership involves setting a clear direction for organizations. Successful women leaders articulate a compelling vision and make decisions aligned with their long-term goals. This visionary approach inspires teams and drives positive outcomes.

- **Integrity :**

Integrity is a foundational trait in effective leadership. Women leaders prioritize ethical decision-making, and earning trust and respect. Their commitment to honesty and transparency contributes to a positive organizational culture and sets the tone for ethical behaviour.

- **Inclusive Leadership :**

Inclusive leadership involves considering diverse perspectives and fostering an inclusive environment. Successful women leaders make decisions that promote diversity and equality. Their inclusive approach contributes to a rich organizational culture and drives positive social change.

➤ **Organizational Initiatives and Support**

- **IBM :**

IBM has implemented initiatives like the Women's Executive Summit and the Women's Leadership Council. These platforms provide networking opportunities, mentor ship programs, and skill-building sessions for women leaders. IBM emphasizes mentor ship through formal programs, pairing women with experienced leaders. These mentor ship opportunities play a crucial role in developing leadership skills and fostering career advancement.

- **Microsoft :**

Microsoft has implemented progressive policies, including paid parental leave and flexible work arrangements, supporting a healthy work-life balance for

both men and women. These policies contribute to a more inclusive workplace, enabling women to thrive in decision-making roles. Microsoft's DigiGirlz initiative encourages young women to pursue careers in technology. The program includes workshops, mentor ship, and hands-on experiences to cultivate interest and skills in STEM fields.

- **Deloitte:**

Deloitte's Women's Initiative (WIN) focuses on mentor ship and sponsorship programs, pairing women with senior leaders who provide guidance and advocate for their career development. Deloitte emphasizes leadership development through initiatives like the Deloitte University Leadership Centre for Inclusion. This centre offers programs targeting women leaders to enhance their skills and competencies.

- **Accenture :**

Accenture has implemented policies such as flexible working arrangements and extended parental leave, fostering an inclusive environment for women. These policies support work-life integration and create opportunities for women to advance in decision-making roles. Accenture's Women's Mentoring Program pairs women with mentors who provide guidance, share experiences, and support their professional growth.

- **Google :**

Google's Women@ program focuses on empowering women through various initiatives, including networking events, leadership workshops, and skill-building programs. These initiatives contribute to the development and advancement of women leaders. Google emphasizes pay equity and has implemented policies to address gender pay gaps, ensuring a fair and inclusive compensation structure for women in decision-making roles.

- **PwC:**

PwC's mentorship programs, such as the Aspire to Lead initiative, provide women with opportunities to connect with senior leaders. These mentor ship relationships

contribute to skill development and career advancement. PwC has implemented policies promoting diversity and inclusion, such as the Women in Leadership (WiL) initiative. This initiative focuses on creating an inclusive culture and addressing barriers that hinder women's progress in leadership roles.

- **General Electric (GE) :**

GE's Women's Network (WN) is a global initiative that provides a platform for women to connect, share experiences, and access development opportunities. The network contributes to the professional growth of women leaders. GE has established policies supporting diversity and inclusion, including initiatives to increase the representation of women in leadership roles. These policies create a supportive environment for women's career progression.

- **Johnson & Johnson :**

Johnson & Johnson has implemented policies promoting diversity and inclusion, including initiatives like the Women's Leadership & Inclusion Council. These policies contribute to creating a culture that supports women's leadership development. Mentorship programs at Johnson & Johnson, such as the Women in Science, Technology, Engineering, Math, Manufacturing & Design (WiSTEM2D), provide mentor ship and sponsorship opportunities for women in STEM fields.

- **Action and Empowerment**

In the realm of decision-making, challenging gender biases and stereotypes is essential for fostering inclusivity and harnessing the wealth of diverse perspectives. Individuals can contribute by questioning assumptions and biases, offering support and mentor ship to women, and committing to continuous learning about gender issues. Organizations play a pivotal role in fostering inclusivity through the implementation of fair policies, diversity training, and the active promotion of women into leadership roles. At the societal level, advocating for change, supporting women-owned

businesses, and educating future generations about equality are crucial steps toward dismantling gender biases.

Successful women's stories offer valuable takeaways for individuals looking to make a difference. Resilience is a common thread, teaching us that setbacks are not roadblocks but opportunities for growth. Innovation and creative thinking stand out as women break through traditional norms. The power of empathy, strategic thinking, and collaboration are emphasized, showcasing the importance of understanding the needs of others, planning for the long term, and working together toward common goals.

Empowering change requires individuals to be vocal in challenging biases, leading by example in promoting inclusivity, and actively participating in networks that champion diversity and equality. As we draw inspiration from the stories of successful women, let's collectively work towards a future where talent, capability, and leadership are celebrated, irrespective of gender. Through a unified effort, we can break barriers, challenge stereotypes, and foster positive change in decision-making roles, creating a more equitable and inclusive world for all.

➤ **Conclusion**

The article highlights the critical need to acknowledge and address gender disparities in decision-making roles, emphasizing the significance of fostering inclusivity and unlocking the potential of diverse perspectives. Individuals are encouraged to challenge biases, offer support and mentorship, and commit to continuous learning. Organizations play a pivotal role in implementing inclusive policies, conducting diversity training, and actively promoting women into leadership positions. Societal contributions involve advocating for change, supporting women-owned businesses, and instilling values of equality in future generations.

Key takeaways from the stories of successful women underscore the importance of resilience, innovation, empathy, strategic thinking, and collaboration. These qualities serve as beacons for those seeking to break through traditional norms and contribute to positive change.

The article concludes on an optimistic note, emphasizing that change is not only necessary but also achievable through collective efforts. By fostering a culture that celebrates talent and leadership irrespective of gender, and by drawing inspiration from successful women who have shattered barriers, a more equitable and inclusive future in decision-making roles becomes not only desirable but within reach.



You Are a Woman - What Affects Your Health?



Dr. Arti Patel is an accomplished academician and currently holds the position of Associate Professor at G. S. College of Commerce and Economics (Autonomous) in Jabalpur, Madhya Pradesh. With a rich educational background, she completed her Ph.D in 1995, focussing on “Shakespeare's dramatic use of minor characters in all his plays”.

Her academic journey includes a post-graduation in English in 1985. She brings a wealth of experience to her role, having served as a teacher at St. Joseph's Convent for 2 years and subsequently as an Assistant Professor at Maharishi Ved Vigyan Mahavidya, Mahakoshal Arts College, and Man Kunwar Bai College. With an impressive tenure of 26 years as an Associate Professor at G S College, she continues to contribute significantly to the academic landscape.

Introduction

The fairer sex is often also referred to as the “weaker sex”, the women have been categorized in various roles and forms as per the needs of patriarchy since time immemorial. It is needless to say that over centuries, women's health has been affected in various ways. Although the modern woman has progressed considerably and is now taking charge of her life, finances and even her health, all in all, they are still facing multiple medical conditions both known and unknown. The health of women is given less importance as long as they can bear children and perform their duties first as a daughter and then as a wife and mother.

“Samidha: A Journey of Women Empowerment”

Since society plays a very important role in casting women in specific roles, the women in the lower- and middle-income social strata bear the brunt of maximum diseases. 80% of them suffer from non-communicable diseases in developing countries and a survey conducted in 2012 concluded that approximately 8.8 million women died from cardiovascular disease, 3.5 million due to cancers and 1.8 million due to respiratory diseases. In this article, we will be discussing the various maladies suffered by women in India and the plausible reasons for the same based on a woman's emotional, physical and social conditions.

➤ **Women And Fertility**

Women, by default, are considered the nurturers and men the providers. Therefore, their fertility is given prime importance irrespective of the society they belong to. Saha in 2010 extracted data from the three Indian National Family Health Surveys (NFHS-1 1992-1993, NFHS-2 1998-1999 and NFHS-3 2005-2006) and concluded that fertility in women has declined over time. On the positive side, the infant mortality rate has also declined considerably. The pressure on women to bear sons and perform domestic chores are just a few issues that could be affecting their fertility rates. Increased amounts of stress in the body can lead to high cortisol production which lowers the immune system thereby causing changes in the menstrual cycle and thus leading to a lower fertility rate. The girl child is neglected in India from a very young age due to discriminatory childcare practices where the boy is favoured over the girl in nutrition, social exposure and overall well-being. This leads to their malnourishment and also a lack of awareness among them.

Another reason for more reported cases of infertility in women is because the male ego refuses to let them ever get tested or medically evaluated and society and men both are quick to blame the women. Infertility as an allegation is a highly detrimental statement for any

human being, not only medically but also physically, spiritually, psychologically and mentally. It is stated that 1 in 8 women have trouble getting pregnant and this cannot be shared due to shame, guilt and loss of self-esteem. All this also leads to anxiety, depression, isolation and loss of control. This due to physical and biological stress can lead to higher chances of infertility.

A few suggested remedies can be:

- Social acceptance for infertility- be it for male or female.
- Awareness campaigns for children going to school.
- Individuals should take a stand locally against female infanticide and make people aware of the hazards of gender ratio and the effect on population of the future generations.

➤ **Women and Maternal Health Issues**

According to the World Health Organisation, approximately 5,36,000 maternal deaths have been reported of which 1,36,000 occur in India and 2003 another survey stated that 301 maternal deaths occur per 1,00,000 live births most of which occur in Uttar Pradesh and Rajasthan. Although there is a considerable fall in the number of maternal deaths, it should not be ignored considering that India is reaching closer to a population of 1.5 billion. This means that more births happen in this decade as compared to the 1900s. In 2006, the major causes of maternal mortality were recorded as 38% occurring due to haemorrhage, 11% due to sepsis and 5% of the deaths occurred due to hypertensive diseases. Furthermore, 8% of deaths occurred during an abortion, 5% due to obstructed labour and the remaining were attributed to other conditions.

One can truly sympathise that women belonging to lower socio-economic strata may not have access to resources or awareness or in some cases both for better treatment and safe hygienic deliveries. Mostly in India when a woman gets pregnant there are so many

superstitions followed, some of which are detrimental to the health of the fetus and also that of the mother. Rural areas have limited or no access to sonography and sometimes some people do not let the woman undergo blood investigations as well thinking that the withdrawal of blood for evaluation might lead to anaemia and be harmful for the baby. Since sex determination has become a legal offence, women have to undergo multiple full-term pregnancies without getting sufficient time for their bodies to recover in order to have a male child. This is in many ways lethal for the mother because the body has to undergo various changes repeatedly and the compensatory mechanism after a particular point of time, fails to provide proper recuperation. The government is allocating resources to remote areas via primary health care centres but whether the health care workers are genuinely working in that zone or are taking transfers to larger cities for a better lifestyle remains yet to be proven.

➤ **Women and Female Infanticide**

Saikia et.al in 2016 examined birth histories from five nationally representative household surveys (National Family Health Surveys 1–4 and District Level Household Survey 2) and recorded 2.1 million births from 1981 to 2016. They found that 13.5 million female births were missing during the three decades of observation (1987–2016), on the basis of a natural sex ratio of 950 girls per 1000 boys. Missing female births increased from 3.5 million in 1987–96 to 5.5 million in 2007–16. The worst scenario was seen in Punjab, Haryana, Gujarat, and Rajasthan. This later resulted in a bride crisis in these states. Subsequently, the bride trade has become a trend in various states of India, especially Haryana. These women in Haryana are commonly called “molkis” and they are bought from their parents at variable rates and brought and married to live with men in Haryana. This is not only a punishable offence but also a violation of human rights and women's rights.

This situation is closely associated not only to dwindling maternal health but also hypothetically if the girl child survives and isn't killed by some miracle, she is always treated inferiorly as compared to her male siblings. The girl child is considered a burden due to the dowry tradition in India and therefore they are never looked after even though they might be somebody's daughter and later become someone's wife and daughter-in-law. Due to poor upbringing, they suffer from various health issues like anaemia, hormonal imbalance, irregular menstrual cycle and various diseases caused due to malnutrition. The government has launched the “Beti Bachao Beti Padhao” scheme for the girl child to be able to survive in a gender-biased society and be given equal opportunity to educate herself. Education is the forefather of awareness for these young innocent souls. It is the only weapon they can wield against a society where they are only discouraged from progressing. The only thing for which women are encouraged in India is to get married, especially to someone who does not ask for dowry or have children due to their biological clock being a total time bomb in their lives.

➤ **Women and Malnutrition**

Varghese JS, Stein AD IN 2019 analysed data from the National Family Health Survey-4, in the year 2015–2016, which included 655,156 women aged 15–49 years and 145,653 children aged 6–59 months in India and came to the conclusion that underweight stunting and anaemia were the most common among women.

Another study was conducted in 2015 to understand the effect of social and economic status on women's malnutrition. Data was collected from India Human Development Survey (IHDS), 2005–06 and the inclusion criteria consisted of women aged between 20-40 years. Women with higher body mass index were recorded as belonging to wealthier families but the more prevalent

fact was that those of lower socio-economic status were severely malnourished and had very low body mass index. The elite society of India does not believe in having more number of children and are not that much gender specific because they know that they can provide a good upbringing for the child, be it a girl or a boy. They follow a policy of having 1-3 children at the most. Although poor body mass index is considered bad for health and these women are considered equally malnourished, the more concerning issues exist in rural and remote areas where earnings and food sources are frugal. They are also stuck in the vicious cycle of reproducing till their wish for a male child is not fulfilled knowing that it is the male's sperm that determines the sex of the child. If one already has poor health and then is forced to repeatedly reproduce to satisfy social standards, health is bound to dwindle.

➤ **Women and Domestic Violence**

Most of the women are associated with domestic violence as a form of physical violence but the more dangerous and prevalent form of it is verbal or psychological violence. This is often experienced by everyone irrespective of gender, but more commonly for women when they are unable to fulfil their duties in some way or the other. Statistics state that if 4 women face abuse in some way or the other only, 1 will report it to the police and seek legal or judicial help. The rest of them will keep quiet because the family's reputation is at stake. Other reasons could be their unemployment, parental pressures and lack of resources and awareness.

A cross-sectional observational study was conducted in West Bengal wherein 320 married women were called for face-to-face interviews and asked if they had ever experienced violence of any form. 35.63% reported in the affirmative where verbal or psychological violence was the most common form of domestic violence (91.23%) followed by physical (82.46%) and sexual

violence (64.91%). The main reasons observed included:

- Advanced age of the woman
- Early age of marriage for the woman
- Extended duration of marital union
- Limited education for the couple in general
- Reduced family income
- Unemployment of the husband
- Husband's alcohol consumption

It was horrifying to note that most of these women have never been to the police for any of these issues. The main reason could be to save the family's reputation. Verbal violence leads to psychological warfare at home which can not only disturb the sanctity of the household but also lead to psychosomatic disease where poor mental health starts to clinically manifest itself on the woman's body. Physical violence can lead to poor function of extremities, various scars and difficulty in day-to-day activities. Sexual violence which is another form of marital rape can lead to tearing of private parts, fungal infections due to poor hygiene and higher chances of endometriosis. But it is high time the woman understood that she needs to put herself and more importantly her health first.

➤ **Women and Workplace Abuse**

B. Unnikrishnan and his colleagues carried out a cross-sectional study on 160 women working in Mangalore and questioned them regarding workplace harassment and abuse. They concluded that young nurses and sales girls experienced more harassment followed by teachers and the least was experienced by bank employees. Most of them were harassed within 1 year of their joining and the reasons given were their efficiency and looks. Verbal harassment is more common than physical.

This can lead to mental stress and psychological disorders like fear, anxiety, depression and sometimes even schizophrenia in extreme cases. It is of paramount importance that young girls be allowed to work and play a

more important role, so that the future generation is financially, psychologically and emotionally secure.

The POSH Act (Prevention of Sexual Harassment) was launched in 2013 after cases like these became exceedingly prevalent. It takes into account physical, verbal, emotional, and online harassment and is mandatory for all corporate offices. Employer's managers at the workplace need to follow rules and regulations which include prevention, prohibition and redressal of such issues.

➤ **Conclusion**

Women need to:

- Encourage girl child to get educated.
- Regular health checkups for early detection of disease.
- Be aware of their legal rights both professionally and personally.
- Voice out their complaints for a better life.
- Set proper boundaries with family members and put themselves first so as to avoid the vicious cycle altogether.
- Seek counselling from experts, if needed.

Keeping in mind the kind of lifestyle today's generation is leading irrespective of their socio-economic strata, health should be given paramount importance because it is the only path to a peaceful and contented life.

References

1. Peters SAE, Woodward M, Jha V, Kennedy S, Norton R. *Women's health: a new global agenda. BMJ Glob Health.* 2016 Nov 1;1(3):e000080. doi: 10.1136/bmjgh-2016-000080.
2. World Health Organization. *Global health estimates 2014 summary tables; 2014 [cited Apr 22 2016].* http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html.

3. Saha UC, Saha DKB. A trend in women's health in India – what has been achieved and what can be done. *Rural Remote Health*. 2010;10(2):296-306. doi: 10.22605/RRH1260.
4. Ministry of Women and Child Development, Government of India. State of IN, chapter 5 [online]. *ian women* [cited May 20 2010]. Available from: http://wcd.nic.in/annual_report.htm. In: [annual report]. Vol. 2002; 2001-2002.
5. Walker MH, Tobler KJ. Female infertility. *StatPearls* [Internet]. Updated 2022 Dec 19; 2023 Jan-.
6. Rooney KL, Domar AD. The relationship between stress and infertility. *Dialogues Clin Neurosci*. 2018 Mar ; 20 (1) : 41 - 47 . doi : 10.31887/DCNS.2018.20.1/klrooney.
7. World Health Organization. Maternal mortality in 2000: estimates developed by UNICEF and UNFPA [cited Feb 28 2008] . Available from : http://www.who.int/whosis/mme_2005.pdf. Vol. 4. Geneva: World Health Organization; 2007. p. 16.
8. Family welfare statistics in India. New Delhi: Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. p. 2007; 2006 [cited Mar 10 2008]. Available from: <http://mohfw.nic.in/dofw%20website/FWSII%20-%202006%5CBOOK.htm>.
9. Registrar general of India. Maternal mortality in India: 1997-2003: trends, causes and risk factors: Table-6. New Delhi: Office of the Registrar General of India; 2006. p. 23.
10. Saikia N, Meh C, Ram U, Bora JK, Mishra B, Chandra S et al. Trends in missing females at birth in India from 1981 to 2016: analyses of 2·1 million birth histories in nationally representative surveys. *Lancet Glob Health*. 2021;9(6):e813-21. doi: 10.1016/S2214-109X(21)00094-2, PMID 33838741.
11. Masoodi A. Human trafficking caters to demand for brides. *Live Mint*. 2014 Sep 05;12:17. am IST.
12. Varghese JS, Stein AD. Malnutrition among women and children in India: limited evidence of clustering of

underweight, anaemia, overweight, and stunting within individuals and households at both state and district levels. *Am J Clin Nutr*. 2019;109(4):1207-15. doi: 10.1093/ajcn/nqy374, PMID 30882139.

13. Dahiya S, Viswanathan B. Women's malnutrition in India: the role of economic and social status. *Margin J Appl Econ Res*. 2015;9(3):306-32. doi: 10.1177/0973801015579756.

14. Mumbai I: IIPS. International Institute for Population Sciences (IIPS) and macro international. *Natl Fam Health Surv*. 2005-06: India;2007:(NFHS-3).

15. Bhattacharya A, Yasmin S, Bhattacharya A, Baur B, Madhwani KP. Domestic violence against women: A hidden and deeply rooted health issue in India. *J Family Med Prim Care*. 2020 Oct 30;9(10):5229-5235. doi: 10.4103/jfmpc.jfmpc_506_20. PMID: 33409193; PMCID: PMC7773105.

16. Unnikrishnan B, Rekha T, Kumar G, Reshmi B, Mithra P, Sanjeev B. Harassment among Women at Workplace: A Cross-Sectional Study in Coastal South India. *Indian J Community Med*. 2010 Apr;35(2):350-2.

17. Available from: <https://vakilsearch.com/posh-compliance>.



Challenges Faced by Women at Workplace



Ms. Kalyani Atel is an accomplished professional with a robust academic background and a keen focus on Human Resource Management and Marketing. Currently serving as an Assistant Professor at G. S. College of Commerce, Wardha. She is a graduate of Electronics and Communication Engineering. She holds an MBA degree with a specialization in HR and Marketing. Her expertise extends across various subjects, including Performance Measurement System, Team Dynamics, Marketing Management, Sales and Distribution Management, Integrated Marketing Communication, and Brand Management. She has also contributed to the academic domain with a publication in the International Research Conference.

Introduction

Women continue to face a wide range of obstacles in the changing 21st century, which affects how they experience life in all its forms. Even though there have been great advancements in gender equality, there are still problems that highlight the need for ongoing advocacy and reform. This article addresses important issues that women face in the modern world, including societal expectations, gender inequality, discrimination in the workplace, and reproductive rights.

Women face complex issues related to workplace discrimination that go beyond uneven compensation and few career prospects. The widespread problem of workplace harassment continues to be a major barrier that affects women in a variety of sectors. A hostile work

environment can be caused by instances of micro aggressions, subtle sexism, and a lack of support for victims.

Furthermore, women of colour, LGBTQ+ women, and people with disabilities face more difficulties as a result of the intersectionality of discrimination. To overcome these obstacles, a comprehensive strategy that tackles gender-based discrimination as well as the interrelated issues affecting various groups of women is required.

Sexual harassment in the workplace is more common than people realise, thanks to the #MeToo movement, which has sparked crucial discussions about responsibility and structural change. Although there has been progress, the challenge of bringing about long-lasting cultural changes to end this kind of behaviour persists.

➤ **Gender Inequality**

For women in the twenty-first century, gender inequality remains a persistent challenge. Even though there has been progress, there are still gaps in areas like employment, education, and representation in leadership positions. Equal pay for equal work is necessary, and the wage gap is still a major concern. Furthermore, biases and stereotypes related to gender persist in shaping society expectations, which prevents women from reaching their full potential.

➤ **Workplace Discrimination**

From covert sexism to more covert biases, women frequently experience discrimination at work. Career advancement is still hindered by glass ceilings, as women are disproportionately underrepresented in executive and board roles. A difficult work environment is further exacerbated by discrimination against mothers and unequal opportunities for professional advancement. Many women still find it difficult to juggle their obligations to their families and their careers, which has led to calls for more accommodating and inclusive workplace policies.

➤ **Reproductive Rights**

For women to be autonomous and to be in good health, they must have access to reproductive rights. Access to complete reproductive healthcare is still a contentious issue despite advancements. Women around the world are impacted by struggles over reproductive rights, insufficient family planning resources, and the stigma attached to these choices. As a reflection of larger societal discussions about autonomy and choice, ensuring the right to make informed decisions about one's body continues to be a challenge.

➤ **Societal Expectations**

Societal expectations and traditional gender roles continue to influence women's lives in the 21st century. Pressures to conform to certain beauty standards, conforming to stereotypical roles, and the expectation to balance multiple responsibilities contribute to stress and mental health challenges. Challenging these norms and fostering inclusivity are essential steps towards creating a more equitable society.

➤ **Violence against Women**

Violence against women remains a grave concern, manifesting in various forms such as domestic violence, sexual assault, and human trafficking. Despite increased awareness, addressing and preventing such violence requires sustained efforts in education, policy development, and community engagement. Empowering women to speak out and providing robust support systems are crucial elements in the ongoing fight against gender-based violence.

➤ **Global Disparities and Reproductive Rights**

Globally examining reproductive rights reveals glaring differences in access to family planning and healthcare. Access to comprehensive sex education, maternal healthcare, and contraception is often restricted for women living in developing nations. These difficulties exacerbate poverty cycles and lead to increased rates of

unwanted pregnancies and maternal mortality.

On the other hand, discussions about reproductive rights in developed countries typically revolve around topics like access to abortion, fertility treatments, and the freedom to make personal decisions regarding one's body. In the twenty-first century, finding a balance between guaranteeing universal access to reproductive healthcare and honouring various cultural viewpoints continues to be a difficult task.

➤ **Empowerment through Technology**

Technology has had a revolutionary effect on many facets of society in the twenty-first century, including the empowerment of women. Women have spaces on digital platforms to connect, exchange stories, and push for change. In particular, social media has played a significant role in elevating the voices of women and promoting discussions about gender equality throughout the world.

But there are drawbacks to the digital age as well, like cyberbullying and negative stereotypes that spread widely. In order to effectively navigate the complex relationship between empowerment and technology, it is necessary to continuously address digital inequality, maintain online safety, and maximise technology's positive potential for the advancement of women.

It is crucial to acknowledge and tackle the obstacles encountered by women as we manoeuvre through the intricacies of the 21st century.

Women's experiences continue to be shaped by societal expectations, workplace discrimination, violence against women, issues related to reproductive rights and gender inequality globally.

Through raising awareness, pushing for legislative changes, and encouraging inclusivity, society can work towards breaking down barriers and building a more just future for everybody.

In summary, women in the twenty-first century confront a variety of complex and linked issues. A

comprehensive and cooperative strategy is needed to address issues such as violence against women, societal expectations, reproductive rights, gender inequality, and workplace discrimination. Changes in society, legal reforms, and advocacy are driving progress.

However, to build a more inclusive and equitable future for women worldwide, ongoing awareness-raising, education, and active participation from individuals, communities, and institutions are necessary.





My Mother- Undeterred and Strong



Ms. Beena Samuel is currently serving as a Junior College teacher in English at Shri Krishnadas Jajoo Grameen Seva Mahavidyalaya Pipri, Wardha. With a rich background in education, she brings nine years of valuable teaching experience. Beyond the classroom, her interests span the realms of travelling, reading, and singing. During her leisure moments, you can often find her immersed in the world of music, either listening to soulful tunes or indulging in singing herself. Apart from her passion for the arts, she is an avid animal lover, finding joy and solace in the company of dogs and cats. Nature holds a special place in her heart, and she consistently finds inspiration in its beauty.

Introduction

My Mother Undeterred and Strong, Why am I talking about my mother ? You all must ponder what is so extraordinary about her. Friends, there is something which sets her apart from others. She is the epitome of strength, perseverance, dedication, sincerity and love. At a crucial point of time, when I lost hope and courage, she stood for me; she gave me the moral support I needed. Had she not been there it would have been impossible for me to move on.

My mother spent her whole life in serving people. She was a Nurse at the Government Hospital, Wardha. Fearless and ready to sacrifice her life for the patients, she always says, “My profession is noble, I have not joined this profession to earn money but to serve the people”. She still loves and cares for people who are ailing and depressed in one way or the other.

When tragedy took place at a certain point in my life, nearly eight years back when my parents met an accident, which took away my papa's precious life, she was there like a pillar to support me.

She went through various physical and emotional agonies but she never exhibited it. In all, she had undergone nine surgeries which has made her physically weak but mentally and emotionally she is still strong. "You should never lose hope in life, despite facing challenges and hardships," she says. "Jesus too had to face similar trials and persecutions in life but he remained faithful to God".

There are many strong and successful women in the world but for me, my mother is my true inspiration. To her work is the foremost thing, even at such an age when people retire from all responsibilities, she still works, proving to all that age is not a barrier to stop you from being active.

One instance I would like to share with you all is that she cleared the Marathi Subject in the SSC Board Exam at the age of fifty in the first attempt as it was made mandatory for all government employees from other states to clear the Marathi Subject.

I was her tutor just read aloud the lessons and she listened carefully, keeping in her memory what I read. With no time to prepare, she appeared for the exam and cleared it with flying colours.

Though her memory is fading with time she still recalls what her mother taught her in childhood. She has not forgotten what she was taught in Nursing at 'Wanless Hospital Miraj Medical Centre Miraj, Sangli.

A true inspiration, undeterred and strong- My Mother.



Role of Women's Empowerment in Economic Development



Ms. Rajeshwari Sharma is an accomplished Assistant Professor with a strong academic background and a passion for teaching. She successfully cleared the UGC NET in 2020 and holds a Master's in Commerce from G.S. College of Commerce and Economics, Nagpur, as well as a Master's in Business Administration from G.S. College of Commerce, Wardha. Since 2020, she has been contributing her expertise and knowledge as an Assistant Professor at G.S. College of Commerce, Wardha.

Abstract

Women are the key to economic development in developing nations. Now a days women are considered to be integral part of any society, yet their involvement in decision making by the use of their active contribution in economic activities is shallow. Women empowerment and economic development are interconnected, where on one hand, development can play a significant role in reducing inequality between women and men and on the other hand empowering women can prove to be beneficial for development. This article focuses on the role of women empowerment in the economic development of a nation.

Keywords: *Women Empowerment, Economic Development, Role of Women.*

Introduction

“No struggle can ever succeed without women's participation side by side with men. There are two powers in the world. One is the sword and the other is the pen. There is a third power, stronger than both, that of women”.
– **Malala Yousafzai**

In India, Role of Women is influenced by different variables like education status, social status, and

geographical status. Women empowerment can be called as a process of engaging women in economic work. In addition to this it is a process which focuses on increasing the ability of women to access the progress in different areas, particularly health, education, earning opportunities, rights and political participation. Over the past few decades, women working professionals have worked diligently, with their talent, dedication and enthusiasm. Their contribution has emerged as significant contribution towards India's economic growth and prosperity. At present, there are 432 million women of working-age in India, out of which 343 million are employed in the unorganized sector. A report by McKinsey Global Institute has estimated that just by offering equal opportunities to women, India could add US\$ 770 billion to its GDP by 2025.

A wise man once said,

“The best measure of a nation's progress is the way it treats its women.”

For centuries, women have faced challenges and obstacles and that has given them infinite patience, perseverance and helped them emerge stronger.

Even in rural India, women despite social and familial exclusion, have asserted their right to financial independence, built businesses from the scratch and inspired those around them. We have examples of Gunavathy Chandrasekaran (founder of Guna's Quilling) , Sobita Tamuli (founder of Seuji) , Pabiben Rabari (founder of pabiben .com) to name a few.

In India, women always play dual role that is of producers of goods and services as well as they contribute in domestic chores and also play the role of wives and mothers, still their contribution in economic development has not been received the recognition it should. The problems most often includes health, malnutrition,

repeated childbearing and education. If women's participation in economic development is to be enhanced, women must receive the following services: training for income-generating activities, easy access to low-interest loans, and family planning services to limit childbearing. The main objective of this article is to analyse the role of women in Economic Development.

➤ **The major types of empowerments are**

- **Educational Empowerment:**

Education is a vital component for progress in life. It refers empowering women with knowledge, skill and self-confidence which is required to participate fully in the development process. It means creating awareness of their rights and developing confidence to claim them.

- **Social Empowerment:**

A crucial aspect of social empowerment of women is promotion of gender equality. Women face many social challenges in daily lives whether it be making soaps and license in order to secure an income for their family.

- **Economic Empowerment:**

It refers to better quality of material life for a sustainable livelihood owned and managed by women. We can always find strong correlation between economic development and women's legal rights.

- **Political Empowerment:**

The existence of political system should be such as to favour the participation of women in the political decision-making process and in governance. The crucial role of women in Village Panchayats have brought remarkable changes in the life and people of the area and through the enactment of the Women's Reservation Bill, women will get a chance of more participation in politics.

➤ **Major Issues in Women Economic Empowerment**

- **Economic Backwardness:**

Women consist of only 34% of the work force but

makes majority of the destitute in the country. The World Bank has recognized empowerment as one of the key indicator elements of poverty reduction and as a primary development assistance goal.

- **Implementation Gaps:**

Through all these years the focus is on developing and devising new scheme policies and programs but as far as implementation is concerned this area is still neglected.

- **Women as unpaid family workers in subsistence agriculture:**

Productive yet unpaid work which includes food production, production of goods and services particularly in agriculture in rural economies is still not taken into account in the Decent Work Agenda and they are not being conferred basic rights which are available for their male counterparts.

- **Poor access to credit and marketing networks:**

As far as Women are concerned, they have poor access to credit facilities as well as they do not have a strong hold of marketing networks and getting professional help for marketing is very expensive so it poses difficulties for most of the women operating small businesses.

- **Social and cultural barriers such as executive responsibility for household work, restrictions on mobility etc:**

In our Society even today, it is considered that women's first priority should be family, household work etc. and job or career should be their second priority, so such type of social and cultural barriers becomes hurdles for women.

Swami Vivekananda quoted that *“There is no chance for the welfare of the world unless the condition of the woman is improved.”*

It is not possible for a bird to fly on only one wing.

India needs to transform colossal women force into an effective human resource and this can become reality only through the empowerment of women. The Govt. of India is implementing various welfare schemes both at state and central level for the empowerment of the women.

➤ **Conclusion**

Women empowerment socially, economically, educationally, politically and legally is going to be a very complicated task. It is not going to be easy to change the culture which considers women inferior to men. Only revolution can bring changes in a day, but reforms take their time. As far as women empowerment is concerned it is reform and not revolution. Women have a unique position in the economy. If women gain economic strength, they gain visibility and voice which will promote Women's direct participation in decision making capacity and income generation activities and of course all these efforts together will help to promote economic development.

References

1. *Femida Handy and Meenaz Kasam (2004) "Women Empowerment in Rural India"*
2. *Gupta, R and Gupta, BK. "Role of Women in Economic Development." Yojana, vol. 31, no. 18, 1987, pp. 28-32.*
3. *Malhotra Anju, Sidney Ruth Scheduler and Carol B' oender (2002) Measuring Women's Empowerment as a variable in International Development., World Bank Social Development Group.*



Issues and Challenges of Elderly Women in India



Dr. (Mrs.) Archana Muthye is serving as an Assistant Professor at G. S. College Jabalpur and possesses a diverse set of skills and experiences. She has been actively engaged in various initiatives, showcasing her commitment to community welfare and academic enrichment. She has served as a guest speaker at workshops on carbon trading organized by SFRI in Mandla and Jabalpur, addressing vital environmental concerns. Her involvement as a guest speaker at Nehru Yuva Kendra, focusing on teenage issues in rural girls, underscores her dedication to addressing social challenges. Additionally, she has volunteered in tribal areas to promote sanitation awareness and has been recognized as an expert speaker at seminars organized by MPSSI, FIEO, ECGC, and the Mahakoushal Chamber of Commerce. She has an extensive repertoire including workshops on cleanliness programs, personality development, spiritual and mindful parenting, gender budgeting, women empowerment, child protection, environmental issues, and entrepreneurship in rural women. Her lectures on topics such as global warming, Gandhian principles, and motivation highlight her multifaceted contributions to education and community development.

Abstract:

Old age, in human beings, the concluding stage of the usual life span, is characterized by a decline in physical and sometimes cognitive abilities. Ageing is a natural phenomenon with opportunities and challenges. Older people are a valuable resource for any society. According to the law, a "senior citizen" means any person being a citizen of India, who has attained the age of sixty years or above. According to the Population Census 2011, there are nearly 104 million elderly persons in India; 53 million females and 51 million males. Amongst the elderly (60+), females outnumber males. Within the elderly population, elderly women face a double disadvantage one being old and the other being a woman

➤ **Objective**

1. To recognize the challenges faced by the elderly women in the society.
2. To mark out the Government policies and legal channels that assist the elderly in handling their situation.

➤ **Methodology**

This article is based on the secondary data.

Introduction

Life expectancy in India has more than doubled since Independence. According to the **National Commission on Population**, the **share of the elderly in India's population, close to 9% in 2011, is growing fast** and may reach 18% by 2036. Indian society is undergoing a speedy transformation under the impact of urbanization, changes in technology and society and globalization. As a result, the established values are in the process of erosion and adaptation, resulting in the weakening of inter generational and family ties that were the trademark of the typical Indian family.

➤ **Ageing and health**

Older age is also characterized by the emergence of several complex health states commonly called geriatric syndromes. Older women face unique health challenges as they age. Here are some common health considerations for older women. Non-communicable diseases (NCDs) such as cancer, cardiovascular disease, and diabetes can reduce quality of life, elevate healthcare costs, and increase financial anxiety on family members who are accountable for their care.

• **Bone Health:**

Osteoporosis, a condition characterized by weakened and porous bones, becomes more prevalent in older women. This increases the risk of fractures and breaks. Adequate calcium and vitamin D intake, along with weight-bearing exercises, can help maintain bone health. Arthritis and joint-related issues become more prevalent in older women. Exercise, maintaining a healthy weight and proper joint care can help manage these conditions

- **Cancer Risk:**

The risk of certain cancers, such as breast and ovarian cancer, increases with age. Regular screenings and early detection are essential for treating cancer effectively.

- **Mental Health:**

Older women may face mental health challenges, including depression and anxiety. Irritability in older women may indicate a serious health problem. Social support, counselling, and maintaining an active and fulfilling lifestyle can contribute to mental well-being.

- **Vision and Hearing:**

Age-related changes in vision and hearing are common. Cataract problem is also common in old people. Regular eye and ear check-ups are essential and the use of corrective devices, such as glasses or hearing aids, may be necessary.

- **Urinary Health:**

Conditions like urinary incontinence become more common with age. Pelvic floor exercises and lifestyle changes can help manage these issues.

- **Cardiac Health:**

Cardiovascular health is a significant concern as women age. Postmenopausal women, in particular, experience changes in lipid profiles and an increased risk of heart disease. A heart-healthy lifestyle, including regular exercise, a balanced diet, and regular health check-ups, is crucial.

- **Menopause:**

Menopause typically occurs in a woman's late 40s or early 50s, marking the end of her reproductive years. This hormonal transition can bring about symptoms such as hot flashes, mood swings, and changes in bone density. Hormone replacement therapy (HRT) is an option for some women to manage these symptoms, but it comes with potential risks.

- **Dementia and cognitive decline:**

Those diseases are more common in older age. Alzheimer's disease, in particular, affects a significant

number of elderly individuals. Engaging in brain-stimulating exercise, keeping social connections, and a healthy lifestyle may add to cognitive well-being.

It's important to note that not all older women will face the same health challenges.

➤ **Social and Economic Issues**

• **Insufficient financial support :**

Insufficient financial support for older women can have serious implications for their well-being and quality of life. Several factors contribute to financial challenges in this demographic, and addressing these issues is crucial. Women generally live longer than men, leading to extended times of retirement and potential strain on financial resources. The cost of medicines, including enduring health care, can put a substantial financial load on older women. Separation or the death of a spouse can lead to a significant decline in household income and financial stability.

• **Loneliness and isolation :**

Older people are often assumed to be weak or dependent and a burden on family or society, which can lead to discrimination. This is a major concern and can have various causes and impacts on their well-being. Due to health problems, the morale of older women starts decreasing and it affects sociality. Several factors contribute to loneliness in this demographic group. They are; the death of a spouse, retirement, changes in societal norms and family structures, and lack of familiarity with or access to technology can limit communication and connection opportunities. Financial difficulties can impact the ability to participate in social activities. Difficulty in getting around due to physical limitations or lack of transportation can restrict social engagement. These factors lead to social isolation and loneliness. Some older women live alone, either by choice or due to circumstances. This can cause feelings of loneliness

➤ **Provisions for the Elderly Population**

The World Health Organization (WHO) has defined healthy ageing as a process of maintaining functional ability to enable well-being in older age.

• **Constitutional provisions :**

The Constitution of India, along with various laws and policies, addresses the rights of older persons in the country. Even as not explicitly mentioning older persons, several fundamental rights, such as the right to equality (Article 14), the right to life and personal liberty (Article 21), and the right to non-discrimination (Article 15), indirectly impact the rights of older individuals. While not a constitutional provision, the government supports the establishment of old age homes to provide to the requirements of needy older persons.

• **Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007 :**

This is legislation, initiated by the Ministry of Social Justice and Empowerment Government of India to provide more effective provision for maintenance and welfare of parents and senior citizens. A senior citizen including a parent who is unable to maintain himself from his own earning or out of the property owned by him, is entitled to get relief under this Act. This act casts obligations on children to maintain their parents or grandparents and also the relatives of the senior citizens to maintain such senior citizens.

• **Ashray Vayoshree Yojana :**

It aims to provide aid living devices to senior citizens belonging to the Below Poverty Line (BPL) category who suffer from age-related disabilities all unclaimed amounts from small savings accounts, PPF and EPF are transferred to this fund. Under the National Social Assistance Programme (NSAP) scheme, India has important schemes of non-contributory pensions for the elderly, widowed women and disabled persons.

➤ Conclusion

This paper highlights the physical social and psychological aspect of health problems of elderly women. Social conditions and health risk behaviours play important role in the variation of overall society. It is our culture to respect elders. Indian law has made provisions for such despised people not only for legal aid but also for their maintenance, which they should avail of. Age-friendly environment in the society will make a positive change. In rapidly changing India, it has now become necessary for older women to become proficient in technical knowledge.

Integrated initiatives need actions at macro-levels (legislation, funding), at social level and at clinical levels. Moreover, the effective implementation of these provisions remains a crucial aspect in ensuring the well-being and rights of the elderly population.

References:

1. Dias, Lidwin. (2022). *Elderly Women In India: Challenges And Interventions*.
2. "Aging". *Encyclopaedia Britannica*, 27 Oct. 2023, <https://www.britannica.com/science/aging-life-process>. Accessed 29 November 2023
3. P H Reddy *The health of the aged in India* <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/>
4. G K Medhi, N. C. Hazarika, P K Borah, J Mahanta
5. <https://www.cliffsnotes.com/tutors-problems/Information-Security/53226295-Learning-Objectives-CH-9-52-Describe-cognitive-psychosocial/>
6. <https://www.coursehero.com/file/208204206/H445-PPPpptx/>
7. <https://www.belmarrahealth.com/breakthrough-osteoporosis-treatment/>
8. <https://www.coursehero.com/file/208204206/H445-PPPpptx/>
8. <https://www.belmarrahealth.com/breakthrough-osteoporosis-treatment/>



Quest For Identity With Reference to Bai Pan Bhari Deva



Mrs. Swati Gawate is a dedicated professional with a diverse educational background and substantial work experience. Holding Master's degrees in Commerce (M.Com) and Business Administration (MBA), along with a Bachelor of Education (B.Ed), she brings a comprehensive skill set to her role. With a steadfast commitment to education, she has been serving as a Junior College Teacher at G.S. College of Commerce, Wardha, for the past seven years. Her tenure reflects not only her longevity but also her proficiency and passion for nurturing young minds. Her academic qualifications and extensive teaching experience underscore her dedication to fostering a positive and enriching learning environment.

Concept of Women's Empowerment

The empowerment of women in India is closely related to the geographical conditions in which they are born and brought up. In addition, the social, economic, educational, and cultural environment in which she grows up also affects her performance. The word empowerment means, “giving someone authority or power” or “trusting someone to do something”. Therefore, when we talk about empowering women, it means making them participate equally with men in social affairs. Women's empowerment consists of five elements: a strong feeling of self-worth; the right to determine choices; access to opportunities and resources; and the authority to manage their own lives, both inside and outside of the house. Also, economic empowerment allows women to control and benefit from resources, assets and income. It also aids the ability to manage risk and improve women's well-being.

It refers to the empowerment of women to make all the decisions of their choice. It is said that women are the

spine of any society, so we should develop them from the beginning. But the question arises: Have women become really strong? And a long struggle has ended? Many initiatives and programmes have been implemented and run by the governments as International Women's Day, Mother's Day etc. in order to bring awareness in society about the true rights and value of women in the development of the nation. Empowerment of women would mean encouraging women to be self-sufficient and free, have positive self-esteem, generate credence to face any difficult situation and invite energetic participation in various socio-political development endeavours.

This article attempts to analyse the concept of Women's Empowerment. The study is based on a purely primary source i.e. Marathi movie 'Bai Pan Bhari Deva'. This article will unfold the issues and Challenges of Women through the women characters in the film 'Bai Pan Bhari Deva' (2023). The researcher analyses the incidents from the film to unfold women's life through dialogues and action. The socio-economic background of the six sisters and their appearance in society were also analysed. This paper also deals with how the characters are representative of most Indian women. Women empowerment at the first level is based on self-realisation and self-identity.

The threads which are faced by women and became problems for women's empowerment are discussed in the movie 'Bai Pan Bhari Deva'(2023). Bai Pan Bhari Deva is a Marathi language drama movie directed by Kedar Shinde and written by Naik Vaishali. The story is very simply twisted around six sisters. Bai Pan Bhari Deva is a women-centric Marathi movie that unfolds the various layers of women's life in a very sentimental way. The story revolves around the lives of six sisters. On the surface level, the plot is related to the classical cultural tradition which has declined in the modern world, "Mangala Gauri" (basically played in the Marathi month Shravan) competitive gathering of sisters.

The title ' Bai Pan Bhari Deva' is ambiguous. In the title, the word " Bhari" carries two different meanings i.e. Bhari means ' Tough' and Bhari means ' Proud'.Both mean showing women's empowerment.

➤ **Motherhood- the problem of identity**

Women's rights and equality are denied on the issue of motherhood. Motherhood is a condition for overcoming women's subordination and gaining equality. The present movie highlights motherhood and the subordination of women through a different approach. Let's explore the lives of three different women characters from the movie.

➤ **Six Sisters and their lives**

The film discovers the life of Kakde's sister in a very different and faithful manner. Every sister has a different enacting which is recommended by the actresses. Each one belongs to a different socio-economic background after their marriages and Mangal Gaur is one kind of family bonding program. Shashi characterised every sister with the following dialogue : “Yanchi Tarach Vegli Hai, Pratek Jan Nag Ahet Nag” (means every sister is different)

➤ **Sadhana and Charu**

Sadhana and Charu are the true representation of after globalisation, but their house work is not finished yet. They have faced trouble with double duties. The main streaming of women into the new and emerging areas of growth is authoritative. The life of Sadhana and Charu is totally interwoven surrounding the same working place, both are sisters. Sadhana had an inter caste marriage, so she is no longer attached to the Kakde family. She is working in a bank under the headship of her younger sister Charu. Sadhana has the calibre of a good singer, but her father-in-law Anna, is strictly a representation of traditional patriarchal society. Anna does not give any kind of liberty to his home women. He does not allow any freedom to Sadhana except for a job, because it provides financial support to his family.

Sadhana, during her participation in the Mangala Gaur competition, regained her hidden talent for singing. She is very dull in office work, therefore, her younger sister, Charu (Sadhana's boss) curses her for the mistake. Charu, one of the youngest sisters, among six working

women has financial as well as family burdens. The burden makes changes in her body as well as the menstrual cycle. She faced the problem of menopause. She pampered her husband Ashutosh (a bankrupt person) and took all the stress of household and job on her shoulders. But she strongly brings herself at the end of the movie.

➤ **Jaya, Shashi and Chinmayee**

Jaya, an elder sister among seven sisters, has no child. She gave birth to a child after marriage but unfortunately, her child was not alive after. It has a psychological effect on Jaya. She bestows Chinu with her mothering. Society does not easily accept childless mothers and has not taken any action or provision to participate in any cultural programs. Shashi, the second sister, a widow and ex-banking employee, lives alone and independent but has a great issue with mothering. Her daughter Chinmayee, calls her Mother-in-Law “Aai”, so Shashi feels an inferiority complex with the feeling that her daughter is gradually separated from her. In the small incidents shown in the movie, she wants to prove that she is her (Chinu) mother and she wishes that Chinu should talk to her mother, not to Chinu's mother-in-law.

Chinmayee (Chinu), Shashi's daughter, faced the problem of medical issues with the womb, so she has decided to operate on the womb, therefore she could not be a mother again. So, her agony is picturised in the present film. The motherhood subject is related to the three women characters.

➤ **Pallavi and Ketaki**

Pallavi and Ketaki are twins. Pallavi is more attractive than Ketaki. They have had huge grudges between them. The characterization of both is very contradictory. Pallavi is an independent woman. She is doing business, is well-qualified and fulfils all her responsibilities at home and in society. On the other hand, Ketaki when she lost her mobile, her husband humiliated her. She decides to come home after she has some value in her home. The life of

Ketki, who is richer than the other sisters, has no freedom to make any decision, not even she could buy a mobile phone for herself. So, she is jealous of Pallavi's life and wants freedom like Pallavi.

The plight of women from the same socio-economic background has been picturised in the movie 'Bai Pan Bhari Deva'. The concept of empowerment is related to the self-awareness they find through cultural activity and family institutions. The male characters are minor and each one seeks their liberation. The characters are surrounded with different attitudes and problems of identity. The six sisters are a true representation of today's women's plight. The film smoothly deals with the issue of being a woman.

➤ **Conclusion**

The measurement of society is based on the plight of women. Bai Pan Bhari Deva is a presentation of today's women. The issues of identity, independence, and self-dependence help to fix women's position in society. Indeed, the status of women in society depends on their "recognized integrity, job, autonomy and opportunities mainly in the economic, domiciliary, social, political and reverent spheres." Empowering women to make important decisions for their personal development is called women empowerment.

It is to make the women independent in all aspects of life be it mind, thoughts and making the right decisions without the societal and family restrictions. Women are the pillars of our society. They not only perform the duties of home but also the duties of being a responsible citizen. Given a chance, they can touch the sky and also lead to the development of the nation. So, it's time for women to come forward and speak up for their rights so that no one can take advantage. We need to take steps in this direction as women's development is the development of the whole Nation.



Finance Minister Nirmala Sitharaman: A Beacon of Resilience and Empowerment



Ms. Mamta Shukla holds a Master of Science degree in Mathematics from Bajaj College of Science, Wardha. Currently, she is leveraging her academic background and passion for mathematics as a dedicated Junior College teacher at G.S. College of Commerce, Wardha. With a commitment to fostering a positive and engaging learning environment, she brings both theoretical knowledge and practical experience to her role, aiming to inspire and educate the next generation of students. Her academic journey and professional experience reflect her dedication to the field of mathematics education, and she is enthusiastic about contributing to the intellectual development of her students.

Meet Nirmala Sitharaman, the current Finance Minister of India, the driving force behind the annual budget presentations and financial policies. Reflecting on an incident from early January this year, during an interaction with students, a young girl named Apala bravely shared her struggles, expressing uncertainty about facing life's highs and lows. In a poignant moment, a male colleague ridiculed her, while the finance minister responded with empathy, stating, "You should be the last person to be tensed here."

The moment you've recognized ups and downs, that's half the battle won. If I were closer to you now, I would have given you a huge hug." She sternly criticized the male student's reaction as a typical boy's mentality.

Women in politics in India have historically faced challenges, navigating a male-dominated arena with stereotypes of being mere figureheads.

Nirmala Sitharaman, akin to her peers, confronted these biases and emerged as a standout figure. Notably, she became one of the first women Defence Ministers in India, handling critical situations like the Balakot airstrike and the Rafale controversy. Nirmala Sitharaman's journey is marked by a diverse professional background, starting as a saleswoman at a London home décor outlet named Habitat. Rising through the ranks at PwC, she also served on the National Commission for Women, fuelling her determination to advocate for women's rights. Her approach to her role often evokes the image of a stern headmistress, attributed to her checkered history in the financial sector.

Beyond her official duties, the Finance Minister organizes special post-budget interactions exclusively for women journalists, personally engaging with each one. Her commitment to women's development is evident in initiatives like "Nari to Narayani," emphasizing the integral role of women in the nation's progress.

As Arun Jaitley once remarked, "She is not one to give up easily; the more they attack her, the more she's going to hit back." Nirmala Sitharaman stands as a symbol of resilience, breaking through glass ceilings and reinforcing the belief that for the country to progress, women must advance. This is not merely an economic agenda; it's about leaders like Nirmala Sitharaman who face criticism head-on, paving the way for a more inclusive and empowered society.



Empowering Women: The Path to Economic Independence



Dr. Revati Bangre is presently working as an Assistant Professor at G.S. College of Commerce, Wardha. She has an experience of 18 years in Computer and Management. She has been awarded a PhD on the topic "An analytical study of IT service marketing from the perspective of Indian IT Companies". She has published 10 papers at the International and National Levels including online journals.

Introduction

Women's economic independence is a crucial aspect of gender equality and societal progress. Over the years, there has been a significant shift in the global perspective on women's roles in the workforce, with a growing recognition of the importance of empowering women economically. The empowerment of women in the economic sphere is not merely a matter of justice, it is a strategic imperative for sustainable development. As societies evolve, acknowledging and dismantling the barriers that impede women's economic participation is essential for fostering inclusive and prosperous communities.

➤ The Current Landscape

Historically, women have faced numerous barriers to economic independence, ranging from discriminatory employment practices to cultural norms that limit their access to education and job opportunities. Even though a lot of progress has been made in various fields, gender disparities persist in various parts of the world. Women continue to earn less than men for the same work, and they are often underrepresented in leadership positions.

➤ **Education as a Catalyst**

One of the cornerstones of women's economic independence is education. Access to quality education equips women with the skills and knowledge necessary to navigate the complexities of the modern workforce. When women are given equal access to education, they are better equipped to enter the workforce and pursue careers that were once considered exclusive to men. Investing in girls' education not only transforms individual lives but also has a cascading effect on families, communities, and entire nations.

➤ **Closing the Gender Pay Gap**

Achieving economic independence for women requires addressing the persistent gender pay gap. A collective effort from governments, businesses, organizations, policymakers and civil society must actively work towards creating fair and transparent wage structures. Equal pay for equal work is not just a slogan but a fundamental principle that, when implemented, contributes to a more equitable society. Transparent pay structures, salary audits, and awareness campaigns are tools that can help bridge the wage disparity.

➤ **Entrepreneurship and Innovation**

Encouraging women to engage in entrepreneurship is a powerful tool for fostering economic independence. Women entrepreneurs bring unique perspectives and ideas to the business world, contributing to innovation and economic growth. Providing access to capital, mentorship, and supportive networks is essential in breaking down barriers that female entrepreneurs may face.

➤ **Workplace Equality**

Creating workplaces that are free from gender-based discrimination and harassment is vital for the economic empowerment of women. Companies need to implement policies that promote diversity, inclusion, and

equal opportunities for career advancement. This includes initiatives like flexible working arrangements, parental leave, and mentorship programs.

➤ **Legal Reforms and Policy Advocacy**

Governments play a crucial role in advancing women's economic independence through legal reforms and policy advocacy. Legislation that protects against gender-based discrimination, promotes equal pay and ensures maternity and paternity leave contributes to creating an environment where women can thrive in the workforce. Policymakers must champion initiatives that challenge stereotypes and promote equal opportunities.

➤ **The Role of Men**

Men, too, have a crucial role to play in supporting women's economic independence. By challenging traditional gender norms, fostering an inclusive mindset, and actively advocating for women's rights, men can contribute to breaking down the societal barriers that limit the opportunities for women.

➤ **Technology and Digital Inclusion**

The digital era presents unprecedented opportunities for women's economic empowerment. Bridging the digital gender divide ensures that women have access to information, online education, and entrepreneurial resources. Digital literacy programs and initiatives promoting women's participation in STEM fields are crucial steps toward economic inclusivity.

➤ **Cultural Shifts and Societal Support**

Achieving economic independence for women requires a paradigm shift in societal attitudes. Cultural norms that perpetuate gender stereotypes must be challenged. Men and women together can play a role in fostering an inclusive mindset that recognizes and celebrates the diverse contributions of women in all spheres of life.

➤ **Conclusion**

Women's economic independence is not just a women's issue; it is a societal imperative. Empowering women economically benefits everyone by creating more vibrant, diverse, and resilient communities. As we work towards a future with gender equality in its true sense, it is essential to recognize the value of women's contributions to the economy and ensure that they have the tools and opportunities to work and achieve to their full potential.



Women's Economic Independence



Mrs. Archana Dandare, a highly qualified and experienced educator with a post graduate degree in Science and M.Phil., brings two decades of teaching expertise to her role as a Junior College Teacher at Bajaj Institute of Science, Wardha. Her extensive academic journey has equipped her with a deep understanding of her field, and her commitment to education is reflected in her long-standing teaching career. With a focus on fostering a conducive learning environment, she continues to make a significant impact on the academic experiences of her students at Bajaj Institute of Science, Wardha.

Introduction

Women's economic independence is a critical aspect of gender equality and social progress. Achieving financial autonomy not only enhances individual well-being but also contributes to the overall economic growth of a society. Over the years, there has been a growing recognition of the importance of empowering women economically, and various initiatives have been undertaken globally to bridge the gender gap in financial opportunities. This article explores the significance of women's economic independence, the challenges they face, and the potential benefits that can be reaped by promoting financial empowerment.

- **Importance of Women's Economic Independence**
- **Enhanced Individual Well-being:**

Economic independence allows women to make decisions about their lives, health, and education.

Financial autonomy provides the means to access better healthcare, education, and living conditions, leading to improved overall well-being.

- **Reduced Vulnerability:**

Economic independence acts as a safeguard against various forms of exploitation and abuse. Financially independent women are better equipped to escape from abusive relationships and are less likely to be subjected to economic coercion.

- **Empowerment and Confidence:**

Financial independence fosters a sense of empowerment and confidence among women. When women have control over their finances, they are more likely to participate actively in decision-making processes within their families and communities.

- **Breaking Stereotypes:**

Economic independence challenges traditional gender roles and stereotypes. By participating in the workforce and achieving financial success, women contribute to changing societal perceptions about gender roles and capabilities.

➤ **Challenges Faced by Women in Achieving Economic Independence**

- **Gender Wage Gap:**

Persistent gender wage gaps continue to hinder women's economic progress. Addressing pay disparities is crucial for ensuring that women are compensated fairly for their work, thus promoting economic equality.

- **Limited Access to Education:**

In many parts of the world, women face barriers to education, which directly affects their ability to secure well-paying jobs. Bridging the education gap is essential for fostering economic independence.

- **Lack of Financial Inclusion:**

Women often have limited access to financial resources, including banking services and credit facilities.

Promoting financial inclusion can empower women to manage their finances more effectively.

- **Work-Life Balance Challenges:**

Balancing work and family responsibilities can be particularly challenging for women. Supportive policies, such as flexible work arrangements and affordable childcare, are crucial in enabling women to pursue economic opportunities while fulfilling their caregiving roles.

➤ **Benefits of Women's Economic Independence**

- **Economic Growth:**

Empowering women economically contributes to overall economic growth by expanding the labour market and boosting productivity. When women participate in the workforce, it positively impacts the GDP of a nation.

- **Improved Health and Education Outcomes:**

Women's economic independence correlates with better health and education outcomes for their families. Educated and healthy mothers are more likely to invest in the well-being and education of their children.

- **Social Development:**

Economically empowered women are more likely to engage in community development initiatives. This involvement can lead to positive social change, including improved infrastructure, healthcare, and education facilities.

- **Diversity and Innovation:**

A diverse workforce fosters innovation and creativity. Promoting women's economic independence ensures diverse perspectives in decision-making processes, driving innovation and progress in various sectors.

➤ **Conclusion**

Women's economic independence is not just a matter of individual empowerment but a catalyst for societal advancement. Efforts to bridge the gender gap in

economic opportunities should be multifaceted, addressing issues such as education, workplace equality, and financial inclusion. By fostering economic independence among women, we pave the way for a more equitable and prosperous future for individuals, families, and societies as a whole.



Challenges Faced by Indian Working Women



Dr. Anupama Labhe is an Assistant Professor at G.S. College of Commerce, Wardha. She earned her Master's degree and Ph.D. from R.T.M. Nagpur University, specializing in Commerce and achieving success as a NET qualifier. She holds several research papers to her credit and has completed her Chartered Accountant articleship, clearing the Intermediate group in the process. With a year of experience in a stockbroking company and successfully passing the Capital Module exam, she currently serves as the head of the Placement Cell. She has organized workshops, exhibitions, and competitions at the college level, and she actively participated in coordinating state and district-level conferences. Her research essays have been published in journals indexed by Scopus and UGC CARE. To date, she has authored 3 books. In her leisure time, she enjoys gardening and indulges in the soothing melodies of classical music.

Abstract

Indian Women are the best example of Human Resource Management. The work performed by them is really beyond imagination. My paper focuses on the management of the overall work balance maintained by Indian Women and the challenges they face while maintaining the balance. In general, all women try to balance their work and personal life but the Indian women try to do their best to keep pace with the needs and expectations of personal and professional life and maintain harmonical and cordial relations at both fronts. This is the uniqueness of Indian women. The challenges that a woman faces are the main concern of the researcher. The upbringing of Indian women prepares her from childhood to maintain a work balance. Most of the village girls have to do household work before going to school. Ranging from cooking food, taking care of younger siblings, cleaning of house and even going to work on the field

if the financial condition of the family is not good. She is prepared to realise the work challenges right from childhood so that she can handle them as she grows up. The researcher tries to find out the various challenges a woman faces when she plays a dual role of managing home and work.

Keywords: Indian women, Working women, Challenges.

Introduction

Women are the backbone of the family, implying that they play a central and supportive role in maintaining family structures. Due to increased financial requirements, women are expected to work outside the home, contributing to the workforce. Despite societal progress, women still face challenges and restrictions that may affect their personal and professional lives. If a woman is strong mentally and physically, she can fulfil the expectations of the family as well as society. In the modern era due to increased financial requirements, it is usually expected that she should work. But at the same time, some restrictions are also imposed on them, which make their life full of challenges.

The paper highlights the significant role played by women in the economic development of the country and emphasizes the importance of their active participation in various spheres of life. It acknowledges the changing roles of Indian women in the 21st century, where higher education, increased awareness, and financial demands have led them to pursue careers outside the home.

In this article, the researcher has mentioned the challenges faced by working women after consulting face-to-face with working women and tried to find out the problems faced by them. Given below are some challenges which are faced by Indian working women

➤ **Challenges faced by Working Women**

There are so many problems faced by working women at workplace like unhealthy competition, male dominance, overtime, family expectations, maintaining

relations with relatives, neighbours, child care, medical issues, workplace-related challenges etc. Let's discuss it one by one

- **Unhealthy Competition :**

Unhealthy competition indeed exists in various aspects of life, and it can have detrimental effects on individuals and relationships. When it comes to competition among family members, co-workers or neighbours, it often arises from societal expectations, insecurities, or a desire to prove one's worth. The comparison between women can be particularly challenging, as it may contribute to a sense of inadequacy or pressure to conform to certain standards.

- **Male dominance :**

Working women often face various challenges in both the workplace and at home due to persistent issues related to male dominance. These challenges can impact their professional growth, overall well-being, and work-life balance. Here are some common challenges:

1. Women may encounter bias in hiring, promotions, and opportunities for career advancement.
2. Discrimination based on gender can affect the allocation of tasks, responsibilities, and recognition.
3. Gender pay gaps persist, where women are often paid less than their male counterparts for the same work.
4. Balancing career responsibilities with family obligations can be particularly challenging for working women.
5. Traditional gender roles may persist in households, with women bearing the majority of domestic responsibilities.
6. The double burden of home and work responsibilities can lead to burnout.

- **Overtime:**

Indian working women like their counterparts in many parts of the world, may face several challenges when it comes to working overtime. These challenges can

impact their well-being, work-life balance, and overall job satisfaction. Gender stereotypes and biases may come into play, as women might be judged more harshly for working overtime compared to their male counterparts. This can contribute to a hostile work environment and hinder their career progression.

- **Family expectations :**

Indian working women often face specific challenges related to family expectations, which can influence their career choices, work-life balance, and overall well-being. Some of the challenges include marriage and parenthood pressure, and limited mobility. Traditional gender roles in Indian families often dictate that women are primarily responsible for household chores, childcare, and eldercare. Balancing these responsibilities with a demanding career can be challenging for women.

- **Maintaining relations with relatives, neighbours etc :**

Maintaining relationships with relatives and neighbours can pose additional challenges for Indian working women, especially when they are trying to balance career responsibilities with societal and familial expectations. Juggling a demanding career with household responsibilities can leave little time for socializing and community engagement. This time constraint may affect the quality and frequency of interactions with relatives and neighbours.

- **Child care :**

Indian working women often face significant challenges in managing childcare responsibilities while pursuing a career. These challenges can impact their ability to balance work and family life. As children grow older, working women may face challenges in providing educational support and guidance. Managing school-related activities and ensuring a child's academic success can be demanding.

- **Medical issues:**

Working women, like anyone else, can face a variety of medical issues that may be influenced by factors such as their work environment, lifestyle, and personal health history.

- **Workplace related challenges:**

Working women face various challenges in the workplace, many of which are influenced by societal expectations, gender biases, and organizational structures. Some common challenges women are often underrepresented in leadership positions. Glass ceilings and implicit biases can limit career progression, making it challenging for women to reach top executive roles.

Addressing these challenges requires a comprehensive approach involving changes in workplace policies, cultural attitudes, and societal expectations. Organizations and societies benefit when they actively promote gender equality, inclusivity, and supportive structures for working women.

Here are some strategies that can help Indian working women tackle these challenges:

- **Work-Life Balance:**

- **Prioritize and Organize:**

Clearly define priorities both at work and home. Use tools like calendars and to-do lists to stay organized.

- **Set Boundaries :**

Establish clear boundaries between work and personal life. Communicate with family and colleagues about your availability and limitations.

- **Gender Bias**

- **Speak Up:**

Address instances of gender bias assertively. Raise your concerns with your superiors or HR department and work towards creating a more inclusive work environment.

- **Build a Support Network :**

Connect with other women in your field, both within and outside your organization. Share experiences

and strategies for overcoming gender-related challenges.

➤ **Career Growth:**

• **Continuous Learning:**

Stay updated with industry trends and invest in your professional development. Attend workshops, conferences, and training programs to enhance your skills.

• **Mentorship:**

Seek out mentors, both male and female, who can provide guidance and support in your career journey.

➤ **Workplace Harassment**

• **Know Your Rights :**

Familiarize yourself with workplace policies and your legal rights. Report any incidents of harassment promptly.

• **Document Everything :**

Keep a record of any incidents or inappropriate behaviour. This documentation can be useful if you need to raise the issue.

➤ **Supportive Partnership**

• **Share Responsibilities :**

Discuss and share household and childcare responsibilities with your partner. A supportive partner can significantly contribute to a woman's career success.

• **Open Communication:**

Maintaining open communication with your partner about your career goals, challenges, and aspirations.

➤ **Flexibility at Work**

• **Negotiate Flexible Work Arrangements :**

Explore options such as flexible work hours, remote work, or compressed workweeks. Many organizations are becoming more open to flexible arrangements.

- **Highlight Productivity:**

Emphasize your productivity and the positive impact of flexible work arrangements on your performance.

- **Self-Care**

- **Prioritize Health:**

Take care of your physical and mental health. Regular exercise, proper nutrition, and sufficient sleep are crucial for overall well-being.

- **Seek Support:**

Don't hesitate to seek professional help or talk to a counsellor if you are feeling overwhelmed.

- **Financial Support**

- **Financial Planning:**

Plan your finances wisely. Invest in savings and consider long-term financial goals. Being financially independent provides a sense of security.

Remember, there is no one-size-fits-all solution, and strategies may need to be adapted based on individual circumstances. Additionally, advocating for and contributing to workplace policies that support work-life balance and gender equality can have a broader impact over time.





To be a Girl



Ms. Beena Samuel is currently serving as a Junior College teacher in English at Shri Krishnadas Jajoo Grameen Seva Mahavidyalaya Pipri, Wardha. With a rich background in education, she brings nine years of valuable teaching experience. Beyond the classroom, her interests span the realms of travelling, reading, and singing. During her leisure moments, you can often find her immersed in the world of music, either listening to soulful tunes or indulging in singing herself. Apart from her passion for the arts, she is an avid animal lover, finding joy and solace in the company of dogs and cats. Nature holds a special place in her heart, and she consistently finds inspiration in its beauty.

Did I not wish to be a girl?
Didn't I have the right to live?
Why did you slay me before I was born?
Mother, what was my fault?

I cried and cried but it went deaf to your ears,
I yearned to see the light, beauty of the earth,
Nonetheless I was your own flesh and blood,
I was slaughtered like a sheep.

Mother, didn't you feel the pain and agony
when you chose to get rid of me,
If only you realized what you had done,
If only time had stopped when that deed was done.

Mother, I love and care for you.
I still wish to be born again as a girl.



Beyond the Ring: The Story of Mary Kom's Journey of Glory



Ms. Vaishali Supare is an accomplished professional with a Master's in Commerce from RTMN University, Nagpur. She has qualified MH-SET (Commerce). She has valuable teaching experience and serving as an Assistant Professor at G.S. College of Commerce, Wardha. She has previously worked at Wainganga College of Engineering & Management, Nagpur. Her passion for teaching and strong academic background continue to inspire her students.

Abstract

This article delves into the extraordinary life of Mary Kom, the renowned Indian boxer and illuminating facets of her journey that extend beyond the boxing ring. From her humble beginning in Kangathei, Manipur to the global stage of the Olympics, Mary's story is a narrative of resilience and determination. The article explores her triumphs in the context of challenging gender norms and many social perceptions about women. Mary's untold story becomes a beacon of hope and inspiration not only for athletes but also for anyone daring to dream beyond societal expectations.

Introduction

In the serene landscapes of Manipur, where hills cradle dreams and traditions echo through time, emerged a force that would redefine the narrative of women in sports. Mary Kom, the illustrious pugilist is more than her accolades a Six-time World Champion and Olympic Bronze Medallist. Her life an untold tale, weaves through the cultural tapestry of Manipur, the societal expectations that sought to confine her and the global stage where her fists spoke louder than words.

Mangte Chungneijang Mary Kom, the girl from Kangathei village in Manipur defied the gravitational pull of societal expectation from the outset. In a region where traditional gender norms often circumscribe the ambitions of young girls, Mary's gaze extended beyond the conventional horizon. Growing up in a modest setting, her affinity for boxing was not only unconventional but also rebellious. The early years witnessed a struggle against the tides of scepticism and resistance boxing perceived as a male-dominated sport collided with societal expectations. Mary's journey, laden with familial and societal challenges was a testament to the indomitable spirit that would become her hallmark.

In the annals of sports history, some narratives transcend boundaries of victories and defeats reaching the realm of inspiration. Mary Kom the diminutive powerhouse from Manipur, India is not just a six-time World Champion and Olympic Bronze Medallist, her life is an untold saga of resilience, determination and breaking barriers that extend far beyond the boxing ring. Her full name is Mangte Chungneijang Mary Kom she was born on 24 November 1982

➤ **Defying Expectations**

Boxing wasn't merely a sport for Mary; it was a vessel for breaking barriers. As she laced her gloves the rhythmic dance of the ring became a canvas for her defiance the victories in local tournaments resonated beyond Manipur each becoming a declaration against the gender norms that sought to confine her. Her journey from Kangathei to the national stage was a trajectory of grit and resilience.

➤ **National Triumphs**

Mary's ascent within India's boxing circuit mirrored the pulse of a nation. Her victories transcended the realms of sports becoming a symbol of hope and inspiration with each championship. The medals she won

aren't just hers, they belong to generations of aspiring athletes who saw in her the possibility of transcending barriers.

Yet, the path was not without hurdles. As a woman in a male-dominated field, Mary confronted stereotypes and biases. Her success rather than dissolving preconceived notions became a challenge to them. The untold story unfolds not only in the victories but in the silent battles against societal expectations.

➤ **A Daughter of Manipur**

Mary's journey began in the picturesque landscapes of Manipur, where dreams are often constrained by societal norms. Growing up in humble surroundings she defied expectations, choosing boxing over the conventional path assigned to young girls.

➤ **The Struggle for Acceptance**

In a society where traditional gender roles were deeply entrenched, Mary faced scepticism and resistance as she pursued her passion for boxing. Her journey reflects the challenges women face when venturing into unconventional fields.

➤ **From Kangathei to World Championships**

The untold story encompasses Mary's progression from the local Kangathei village to the global stage of boxing championships each victory not only added to her trophy collection but also shattered stereotypes about women in sports.

➤ **A Mother's Dilemma**

Balancing the demands of motherhood with the rigours of professional boxing, Mary Kom's Story resonates with countless women who navigate the delicate balance of familial responsibilities and personal aspirations. The chapters of Mary's untold story extend beyond the ring. Motherhood a realm often accompanied

by societal scrutiny became another arena for her to challenge expectations. Balancing the demands of a sport that requires peak physical conditioning with the responsibilities of motherhood, Mary Kom became a symbol of the modern woman navigating diverse roles with grace. The untold story unfolds in moments of quiet determination in the discipline that fuels both her professional and personal life. It speaks of a woman who not only shattered glass ceilings but built bridges for others to follow.

➤ **The Olympic Dream**

The journey to the Olympics was fraught with hurdles including a hiatus from the sport. Mary's triumphant return and her bronze medal win at the London 2012 Olympics marked a historic moment not only for her but for women's boxing in India. The Olympic triumph was a defining moment not only for Mary but for the trajectory of women's boxing in India. It was a testament that talent knows no gender and the pursuit of excellence recognizes no societal boundaries.

➤ **Beyond Borders**

Mary Kom's impact extends beyond national borders. She is a global icon for female athletes, demonstrating that skill, determination and passion know no gender boundaries.

➤ **Championing Social causes**

Mary Kom advocates for women's right to promote sports at the grassroots level, she uses her platform to uplift communities.

➤ **Legacy in the Making**

As Mary continues to inspire, her untold story is an ongoing saga of breaking barriers and paving the way for the next generation of athletes. Her legacy is not only in medals but in the indomitable spirit she embodies. It is a

story of the evolving challenges of adapting to an ever-changing sporting landscape and of mentoring the next generation. Beyond the medals and titles, her legacy lies in the lives she has touched the barriers she has demolished and the dreams she has ignited.

Mary Kom's untold story isn't just for sports enthusiasts; it's for every individual who has faced societal expectations and dared to defy them. It's a tale that transcends the boxing ring, resonating with the universal themes of struggle triumph and the pursuit of excellence. In celebrating Mary Kom, we celebrate not just a sports icon but a symbol of tenacity an embodiment of the limitless possibilities that unfold when one refuses to be confined by societal expectations. Here is an untold story that echoes through the hills of Manipur, reverberates across arenas worldwide and inspires generations to come.





Women's Empowerment-Way To Go In A True Sense.



***Maj. Vaishali Patil** is currently serving as a Junior College Teacher at Bajaj College of Science, Wardha. With a dedication to academic excellence and a commitment to instilling discipline and leadership skills, she brings a wealth of experience to both the classroom and the NCC battalion as she also proudly holds the position of Associate NCC Officer (ANO) at 3 Maharashtra Girls Battalion NCC in Nagpur. She plays a multifaceted role that reflects her passion for education and her enthusiasm for fostering holistic development in the students as a mentor.*

Women's empowerment...what comes first in our mind when we think about it or listen to it? What is women's empowerment? Are women empowered by the initiatives taken by the government or social agencies? What do you think is it just a spectacle used only on social media and in the newspapers on Women's Day? Let us have a look by observing its reality through different points of view and real perspective, especially with the eye of being Woman.

In recent decades, the role of women in society has undergone a transformative phase, empowered women are those who have gained confidence in all the fields, skills and journey that involves education, economics and independence. Breaking, stereotypes and taboos, political participation etc. Nowadays empowered women have not only become an agent of change in their lives but also become catalysts for positive transformations that resonate across generations.

All the good texts about women's empowerment are available on the internet but I want to throw light on an altogether different aspect of women's empowerment. I wish to put it through the point of view of a woman.

When can a woman truly claim to be empowered? This question holds significant importance. While it may seem like a common place topic for essay or article writing, the genuine complexity lies in the understanding that empowerment is achieved when a woman personally reflects on and actively pursues essential aspects of it.

Regrettably, some women misuse the power inherent in their gender, often hiding behind the facade of feminism. Instances of women deceiving in matrimonial cases in court are disheartening, and there's a casual wielding of the "women card" for personal gains in various situations, including the workplace. To truly achieve women's empowerment, we, as women, must conscientiously monitor and embrace positive aspects of empowerment. As nurturers of both daughters and sons, we play a pivotal role in shaping a generation for a healthier societal change.

Primarily, it is crucial to recognize that the goal is not to impress others but to first impress and respect oneself. Developing competence and capability in one's career is vital, ensuring that recognition comes from professional abilities rather than merely appearance. The inclination to handle tasks independently, from travel arrangements to project management and even enjoying a meal or watching a movie, fosters self-reliance.

Building a robust personality obviates the need for designer labels to signify class. In my perspective, empowered women engage in discussions about challenges, cultivate self-control, manage emotions, enhance self-awareness, and learn to navigate failures and weaknesses. This holistic approach contributes to personal and professional development.

Ultimately, the journey towards empowerment involves a conscious effort to embody strength, independence, and resilience, laying the foundation for a more equitable and empowered society.

**“Butterflies can't see their wings,
But the world can....
You are strong and beautiful
you may not see it ...
But all can....”**

High intention, sincere efforts and intelligent execution are what are required for our empowerment. Women can be empowered as a woman only if we are empowered in our thoughts, and resources, and know our potential in the true sense.



Motivational Story of Sudha Murthy



Ms. Kajal Vairagade is a highly motivated individual, holding a Master's degree in Commerce, actively engaged in the field of education. She is presently employed at G. S. College of Commerce, Wardha where she contributes to fostering a dynamic learning environment. Her commitment to continuous learning and academic enrichment reflects her dedication to personal and professional growth, ensuring that she brings valuable insights and a fresh perspective to her role in the educational landscape.

Certain women are inherently destined to serve as inspirations. Whether it be figures like Mother Teresa, Sarojini Naidu, or Kalpana Chawla, women consistently stand out as catalysts for social change and motivation. Among these remarkable women is Sudha Murthy, a highly respected individual in Indian society. As a prolific writer, philanthropist, and entrepreneur, Sudha Murthy has left an incredible mark, particularly for her influential role in shaping Infosys, one of India's leading IT companies.

Sudha Murthy's philanthropic endeavours have gained global recognition, focusing on facilitating the education of underprivileged children. Her commitment to societal transformation and her remarkable educational journey are central to her impact. Born on August 19, 1950, in a Brahmin family in Shiggaon, Karnataka, Sudha Murthy was supported in her endeavours by her parents, Dr. R.H. Kulkarni, a surgeon, and Vimala Kulkarni. Growing up in an educated environment fuelled her early passion for achieving extraordinary feats.

“Samidha: A Journey of Women Empowerment”

While Sudha Murthy's educational path was technically inclined, her dedication and hard work led her to excel in both her undergraduate and postgraduate degrees. She secured a gold medal for exceptional academic performance in electrical engineering from B.V.V College of Engineering, Hubli. Subsequently, she pursued her Master's degree in Computer Science in the year 1974 from the Indian Institute of Science, Bangalore, achieving 1st Merit for outstanding performance in her final exams.

Sudha Murthy's career reflects her advocacy for women's rights and her pivotal role in educational development. Breaking barriers, she became the first female engineer employed in India, challenging the men-only policy at Tata Motors (Telco). Her position at Telco played a significant role in reshaping the company's job policies. As a prolific author, she has written extensively, encouraging both young and old to cultivate a habit of reading.

Her commitment extends beyond literature. Through the Infosys Foundation, which she started in 1996, Sudha Murthy has been instrumental in spreading awareness about education, public hygiene, poverty alleviation, and more. Active in the Gates Foundation and a key figure in revolutionizing India's educational system, she supports the integration of computer technology in educational institutions.

Sudha Murthy's achievements are numerous, with awards recognizing her academic excellence, including an Honorary Doctor of Science (DSc) degree from IIT Kanpur in 2019. Her literary works, spanning various languages, have earned her accolades such as the R.K. Narayan Award for literature. As the chairperson and Trustee of Infosys Foundation, Sudha Murthy Continues her social work, contributing to housing, public hygiene, healthcare, education, art and culture, and poverty alleviation.

Some of Sudha Murthy's widely acclaimed books include "The Mother I Never Knew", "Three Thousand Stitches", "The Man from the Egg", and "Magic of the Lost Temple". In recognition of her lifetime achievements, in the Year 2019, she was a recipient of the Lifetime Achievement Award and was honoured with the Padma Shri in 2019, India's highest civilian honour. In Sudha Murthy's own words, "Vision without Action is nearly a dream. Action without Vision is merely passing time. But Vision and Action together can change the world".



Need for Change in Education for Rural Women



Ms. Aparna Joshi holds a Master's degree in Commerce as well as a Master's degree in Arts with specialization in Economics from Nagpur University. With a cumulative teaching experience of over 20 years and an additional 4 years in various administrative capacities, she possesses a comprehensive understanding of both academic and administrative domains. Proficient in office assistance, sales coordination, and computer operations, she brings efficiency and expertise to these roles. Dedication to continuous learning makes her a versatile and resourceful professional in both academic and administrative settings.

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 is a multifaceted framework with both advantages and drawbacks, posing a formidable challenge for government implementation. Its success hinges not only on implementation but also on subsequent operations. NEP 2020 addresses both school and higher education, building upon the foundation laid by the Right to Education (RTE) Act. This paper explores the potential impact of NEP 2020 on the development of rural youth, emphasizing the government's earlier step with RTE to ensure education for all.

Introduction

Prioritizing the development of rural youth, NEP 2020 builds on the principles of RTE, enacted on April 1, 2010. The RTE aimed to provide education to children aged 6 to 14, fostering an increase in literacy rates. Recognizing education as a fundamental need alongside food, clothing, and shelter, this paper delves into NEP 2020's vision, particularly its emphasis on promoting girls' education.

➤ **NEP 2020 Vision**

NEP 2020 heralds a transformative shift in the education system, striving to mold individuals for a better future society. Divided into school education, higher education, and other key areas, NEP 2020 prioritizes critical thinking in school education. It aims to move beyond rote learning, encouraging students to understand subjects deeply and choose diverse fields, fostering passion alongside academic obligations.

Requirement for Change in the Entire Education System. The need for an overhaul in the education system, as emphasized by NEP 2020, is rooted in different educational stages. The foundation of learning, highlighted in Part I, Education for Early Childhood (ECCE), focuses on ages 3-18. NEP 2020 advocates for enjoyable and engaging learning experiences, restructuring the curriculum with a 5+3+3+4 framework. Part II emphasizes higher education, recognizing its pivotal role in societal and economic development. NEP 2020 seeks to address existing hurdles in higher education, including a lack of emphasis on cognitive skills, rigid subject selection, and a shortage of expert teachers.

➤ **Hurdles/Challenges**

NEP 2020 acknowledges challenges in the existing higher education system, including the neglect of cognitive skill development, inflexibility in subject selection, and a dearth of expert teachers. To address these challenges, NEP 2020 proposes recommendations such as the establishment of multidisciplinary universities, providing institutional autonomy to colleges, curriculum and pedagogy restructuring, and the creation of a National Research Foundation.

➤ **NEP 2020 and Rural Education**

This paper underscores the significance of rural education in India's overall development. NEP 2020 acknowledges the nation's roots lying in its villages and

promotes Indian languages, arts, and culture. By emphasizing vernacular language promotion and the importance of arts and culture, NEP 2020 aims to ensure the holistic development of rural students.

➤ **NEP 2020 and Girls' Education**

The National Education Policy emphasizes the importance of promoting girls' education, aiming to achieve gender parity and ensure equal opportunities. It focuses on addressing barriers that may hinder girls' access to education, such as socio-economic factors and cultural norms. The policy advocates for the creation of a supportive and inclusive environment, providing girls with the tools and resources necessary for their educational success. Additionally, it encourages measures to enhance girls' participation in STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) fields, promoting their holistic development.

➤ **Conclusion**

NEP2020 advocates for change in the fundamental need for education, aligning with the imperative for individual growth. With its focus on multidisciplinary education, vernacular languages, and the promotion of arts and culture, NEP 2020 envisions a better society and position of India on the international stage. Empowering women through education becomes a catalyst for this transformative change.





Women And Health



Dr. Mangala Tomar, is presently working as an Assistant Professor (HOD English Department) in G.S.College of Commerce, Wardha, Maharashtra since 2013. She is M.A. M.Ed., M.Phil, and Ph.D. with 60 papers published to her credit in National and International Journals.

She is a certified trainer of the Skill Development program with teaching experience of 18 years. She has to her credit 17 edited chapters and 7 books. She is likewise connected with Cambridge University and running two Cambridge courses: Business English Cambridge Exam (Preliminary level and Vantage level).

Introduction

Women play a pivotal role in the overall health of family units, ensuring that they have access to quality care, which, in turn, contributes to improved health for children and families. Undoubtedly, the well-being of marriages and communities is intricately linked to the health of women, often referred to as Women's Health.

Defined by the World Health Organization as “a state of complete physical, mental, and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity,” women's health goes beyond reproductive health, advocating for a broader perspective encompassing the overall health of women. Disparities in women's health are exacerbated in developing nations where women face increased deprivation. Despite gains in life expectancy in industrialized nations, women often experience advanced

and more severe illnesses, with poorer outcomes in various health aspects. Gender remains a significant social determinant of health, with women's health influenced not only by biology but also by factors such as poverty, employment, and family responsibilities. The historical disadvantages women face, including social and economic disparities, limit their access to essential life necessities, including healthcare. This disparity is even more pronounced in developing countries, amplifying the adverse impact on health.

➤ **The Significance of Women's Health**

Women serve as the foundation of a family's overall health, ensuring access to quality care that leads to enhanced well-being for children and families. The health of families and communities is undoubtedly intertwined with women's health. The illness or death of a woman has far-reaching implications for the well-being of her children, family, and the community at large. In contemporary society, awareness of women's health has gained prominence as people recognize that, while women may share many health issues with men, their symptoms and treatments may not be identical.

The slogan "Healthy Women, Healthy World" encapsulates the idea that, as caretakers of family health, women play a critical role in maintaining the health and overall well-being of their communities. However, due to the diverse roles women play, they often prioritize the healthcare needs of their spouses or children while neglecting their own. Therefore, women must take the time to maintain good health for themselves. Many illnesses that affect women can be prevented with proper women's care.

At every stage of a woman's life, there are important preventive healthcare measures to facilitate early detection of medical issues. While various reasons may lead many women to overlook the healthcare aspect, the essential question is whether they choose to prioritize

their well-being. After dedicating considerable time to caring for the lives of others, it is time for women to receive the same level of care for themselves.

➤ **Social Factors Influencing Women's Health**

Women's health is situated within a broader context emphasized by organizations like the World Health Organization, which recognizes gender as a social determinant of health. While women's health is influenced by their biology, it is also shaped by social circumstances such as poverty, employment, and family responsibilities, and these factors should not be overlooked. Women have traditionally been disadvantaged in terms of economic well-being and power, limiting their access to life necessities, including healthcare.

Despite recent improvements in Western nations, women continue to face disparities compared to men. The gender gap in health is even more pronounced in developing countries where women are relatively more disadvantaged. In addition to gender inequality, specific disease processes are uniquely associated with being a woman, posing specific challenges in both prevention and healthcare.

➤ **Common Women's Health Issues**

While men and women can experience various health conditions, some issues affect women differently and more frequently. Additionally, many women's health concerns go undetected, as most drug trials do not include female subjects. Consequently, women face unique health challenges, such as breast cancer, cervical cancer, menopause, and pregnancy-related issues. Women are more prone to heart attack deaths compared to men, and urinary tract infections are more prevalent in females. Sexually transmitted diseases can also have more severe consequences for women. Among the health risks that commonly affect women, eight notable conditions pose significant health risks.

- **Breast Cancer:**

Originating in the milk duct lining, breast cancer can spread to other organs and is the most aggressive cancer affecting the global female population. Although most breast lumps are benign, each woman must be examined by a healthcare provider.

- **Gynaecological Health:**

Bleeding and discharge are normal parts of the menstrual cycle. However, unusual symptoms during menstruation may indicate health issues, and rare symptoms like bleeding between periods and frequent urination can mimic other diseases. Vaginal issues may also signal serious problems such as sexually transmitted infections (STIs) or reproductive tract cancer.

- **Autoimmune Diseases:**

Autoimmune diseases occur when the body's cells that eliminate threats, such as viruses, attack healthy cells. The prevalence of autoimmune diseases is rising, and researchers are perplexed as to why these conditions predominantly affect women. While various autoimmune diseases exist, they often share symptoms such as fatigue, mild fever, pain, skin irritation, and dizziness. The majority of the immune system is located in the abdomen, leading many affected individuals to explore natural healing practices.

- **Pregnancy Issues:**

Pre-existing conditions can worsen during pregnancy, posing risks to both the mother and her child. Conditions like asthma, diabetes, and depression can negatively impact the health of the mother and child if not properly managed. Pregnancy can lead to a drop in a mother's red blood cell count, a condition known as anaemia, or result in depression. Additionally, complications arise when a reproductive cell implants outside the uterus, making further gestation unfeasible. Fortunately, obstetricians can address and treat common and uncommon medical issues that arise during pregnancies.

- **Autoimmune Diseases:**

Immune system infection occurs when body cells that eliminate threats, such as infections, attack healthy cells. As this condition continues to rise among the general population, researchers are puzzled as to why it primarily affects women. While various prominent immune system diseases exist, most share symptoms such as fatigue, fever, pain, skin irritation, and dizziness. The majority of the immune system resides in the abdomen, leading many affected individuals to rely on traditional healing practices.

- **Improving Women's Health**

To enhance women's health, addressing issues related to reproductive health, maternal deaths, malnutrition, and non-communicable diseases is essential through quality and affordable healthcare services under universal health coverage. A holistic, comprehensive, and life-course approach beyond reproductive health is needed to achieve better women's health, starting from pregnancy and continuing throughout infancy, childhood, adolescence, and ageing.

Women must be empowered to manage their health. Violence against women and girls is a major area of concern requiring continued and intensified action. Women play a crucial role in our communities. Healthy women will ensure a healthy family, a healthy community, and ultimately, healthy nations. Let us collaboratively "Make it happen: Improve women's health."



Women's Decision Making: Women's Reservation Bill



Ms. Mamta Shukla, holds a Master of Science degree in Mathematics from Bajaj College of Science, Wardha. Currently, she is leveraging her academic background and passion for mathematics as a dedicated Junior College teacher at G.S. College of Commerce, Wardha. With a commitment to fostering a positive and engaging learning environment, she brings both theoretical knowledge and practical experience to her role, aiming to inspire and educate the next generation of students. Her academic journey and professional experience reflect her dedication to the field of mathematics education, and she is enthusiastic about contributing to the intellectual development of her students.

The Women's Reservation Bill in India has been an extensively discussed topic for over two decades. The bill, which aims to reserve 33% of seats in the Lok Sabha and state legislative assemblies for women, has been the subject of fierce discussion and disagreement.

The main aim of the Bill is to address the gender differences in political representation and increase the participation of women in decision-making bodies. Despite making up nearly half of the population, women are significantly underrepresented in Indian politics. By reserving a certain proportion of seats for women, the bill seeks to make certain that women have a stronger voice in the legislative process and can endorse programs that directly impact their lives and well-being.

Sympathizers of the bill argue that increased representation of women in politics will lead to further

inclusive and effective governance. Women bring unique perspectives and get to the table, and their presence in decision-making bodies can result in programs, that can better address the requirements of the society.

Why was this necessary?

The need for the Women Reservation Bill is crucial in today's society as it aims to address the existing gender imbalance in various realms of power and decision making. This legislation calls for a mandatory reservation of seats for women in legislative bodies, such as the parliament and state legislatures. By providing women with equal opportunities to participate and actively engage in the political process, this bill would foster gender equality and inclusivity in our democracy. Not only would it empower women and give them a voice in policy-making, but it would also bring about a paradigm shift in societal perceptions of women's capabilities and leadership potential. The Women Reservation Bill, now pave the way for a truly egalitarian society that is responsive to the concerns and aspirations of all its citizens.

➤ **Historical Background**

The historical background of the Women's Reservation Bill in India can be traced back to the late 1990s. In 1996, the first Women's Reservation Bill was introduced in the Parliament, aiming to reserve one-third of the seats for women in Lok Sabha and State Legislative Assemblies.

However, the bill faced significant opposition and failed to muster enough support for its passage. It was tabled on multiple occasions between 1998 and 2003 but failed to progress.

In 2009, the government once again attempted to table the bill, leading to widespread protests and debates. Despite these challenges, the Union Cabinet passed the Bill, and it was subsequently approved by the Rajya Sabha (Upper House) in 2010.

However, in the Lok Sabha (Lower House), the bill faced further delays and was not tabled for discussion and voting. Since then, the Women's Reservation Bill had been awaiting passage in the Lok Sabha.

On 20th September 2023, the bill also known as Nari Shakti Vandan Adhiniyam was passed in Lok Sabha and on 21st September 2023 it was unanimously passed in the Rajya Sabha. The bill was signed by the President of India, Draupadi Murmu on 28th September, 2023 and the gazette notification was also published on the same day which will come into force after the first delimitation.

➤ **Women's Reservation Way Forward**

The issue of women's reservations in parliament and assemblies is divisive and appears to divide people's views in general. Nonetheless, it is undeniable that increasing the presence of women in politics is crucial. This is the best course of action since more representation of women would result in more effective and deliberate discussion of women's issues during the policy-making process.



ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष असमानता: एक दीर्घकालीन आव्हान



कु. वैशाली उगले, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी-वर्धा, येथे पुस्तकालयाध्यक्ष म्हणून कार्यरत आहे. यांना २३ वर्षांचा उदंड असा अनुभव आहे, ज्यात १० वर्षे महात्मा गांधी आरोग्य विज्ञान संस्था, सेवाग्राम, चा समावेश आहे. यानंतर गेल्या १३ वर्षा पासून श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी-वर्धा येथे कार्यरत आहे. यांनी शिक्षण व कला क्षेत्रातील ८० पेक्षा

अधिक कार्यशाळा घेतलेल्या आहेत. विविध स्तरावर यांचे महाविद्यालयात योगदान आहे, जसे की, नेटवर्क रिसोर्स सेंटरचा संवेदक, महिला विकास सेल सहसंवेदक, अर्न व्हाइल लर्न संवेदक, आय. क्यू.ए.सी. सदस्य, एंटी रॅगिंग, लैंगिक उत्पीडन व शिक्षणाचे विभाग, वेबसाइट समितीचा सदस्य, आणि कॉलेज मॅगझिन समितीचा सदस्य इत्यादी.

सार

२१ व्या शतकातील स्त्री आपल्या शिक्षणाने कर्तृत्वाने समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात भरारी घेत आहे. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातही महिला आघाडीचे नेतृत्व करीत आहे हे कौतुकास्पद असले तरीही आज भारताच्या असंख्य कोपऱ्यात ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहासाठी समिधे प्रमाणे जळत आहे. तिच्या कष्टाचे मोल कुटुंबास व समाजास होत नाही.

सदर लेखातून ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या समस्या मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

संज्ञा : स्त्री-पुरुष समानता, लैंगिक असमानता, ग्रामीण महिला व असमानता

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने अधिकांश कुटुंबामध्ये शेती हाच मुख्य व्यवसाय आहे. भारताच्या लोकसंख्येत निम्न्या स्त्रीया असल्याने विकासाच्या अंगाने बघीतले तर ग्रामीण स्त्रीयांची ही मोठी भूमिका आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या या समाज व्यवस्थे मध्येही एकच स्त्रीया आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी सहकार्य करत असतात. चूल व मूल या चाकोरीत अडकलेली स्त्री मात्र आज स्वकृतृत्वाने गृहउद्योग व्यवसाय, शेतीचे काम सक्षमपणे सांभाळत आहे.

२१ व्या शतकातील स्त्री कौशल्य बुद्धीमत्तेच्या आधारे विविध क्षेत्रात प्रगत असली तरीही त्यांच्या प्रगतीत व संधीत अडथळा आणणाऱ्या असंख्य आव्हानांना त्यांना सामोरे जावे लागते. स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचारात मार्गस्थ होत असतांना सामाजिक व सांस्कृतिक प्रथांशी संघर्ष करावा लागतो. एकाच कुटुंबातील स्त्रीया व पुरुषांसाठी जगण्याचे नियम पुर्वापार चालू असलेल्या चाली रितींमुळे भिन्न होते. व त्यामुळे महिलांमध्ये गुणवत्ता असतांनाही संधीस मुकावे लागते. याचे मुख्य कारण स्त्री-पुरुषांमधील असमानता होय.

• स्त्री-पुरुष असमानतेचे स्वरूप :

समाजातील स्त्री-पुरुष असमानतेचा परिणाम समाजातील प्रत्येक स्त्रीवर पडत असतो. हे शिक्षण आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक सहभागासाठी बऱ्याच महिलांच्या संधी मर्यादित करते.

• शैक्षणिक असमानता :

ग्रामीण विभागात मुला-मुलींच्या शिक्षणात असमानता जाणवते. मुलगी ही जबाबदारी समजल्याने मुलीचे बारावी तर काहींचे पदवी शिक्षणानंतर लग्न ठरविले जाते. बऱ्याच कुटुंबाची परिस्थिती जेमतेम असल्याने मुलीस शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविणे पालकांना अमान्य असते. त्यामुळे मुलींना उच्च शिक्षणाची संधी कमी मिळते.

• आरोग्य :

व्रतवैकल्य, सांस्कृतिक पुर्वाग्रह, कामाचा भार, पौष्टिक आहारांचा अभाव इ. अनेक कारणांमुळे कमी वयातच आरोग्याबाबतच्या समस्या महिलांमध्ये दिसून येतात.

- **निर्णयक्षमता :**

ग्रामीण विभागातील महिलांना बरेचदा घरापासून ते समाजापर्यंतच्या अनेक स्तरावर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेतून वगळले जाते. समाजातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे निर्णय घेण्याचा अधिकार बऱ्याच कुटुंबात पुरुषांकडेच असतो. त्यामुळे कुठल्याही व्यवहारात महिलांचे मत घेतले गेले पाहिजे असे कुटुंबप्रमुखास वाटत नाही. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातही महिला अधिकाऱ्यास व सदस्यास पदापुरतेच मर्यादित ठेवले जाते. महिला अधिकारी व सदस्य यांना घ्यावयाचा निर्णयामध्ये त्यांच्या कुटुंबप्रमुखाचा हस्तक्षेप दिसून येतो. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटकामध्ये निर्णय क्षमतेत पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते.

- **आर्थिक विषमता :**

ग्रामीण भागातील बहुतांशी स्त्रिया या बिनपगारी घरगुती कामात आणि शेतमजुरीत गुंतलेल्या असतात. शेतमजुरीत स्त्री व पुरुषांच्या मजुरीत विषमता दिसते. समान काम समान वेतन हे धोरण असतांना स्त्रीयांच्या व पुरुषांच्या मजुरीत तफावत दिसते. त्यामुळे बरेचदा कुटुंबाच्या कर्त्या स्त्रीयांना कुटुंबाची आर्थिक घडी बसवितांना बचतगट, मायक्रोफायनांस बँक, सावकारीतून कर्ज व स्त्रीधन गहाण ठेवून पैशाची पूर्तता करावी लागते.

- **महिलांवरील हिंसाचार :**

कुटुंबातील पुरुषाची व्यसनाधिनता व त्यातून होणारी हिंसा, कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छळ, हुंडा, स्त्रीभ्रूण हत्या अशा अनेक समस्या ग्रामीण भागात दिसून येतात. समाजात खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक व्यवस्था व झालेल्या अत्याचारानंतरही स्त्रीयांचे त्यावरील मौन याद्वारे महिलांच्या अत्याचाराला पाठबळ मिळते. माणूस म्हणून जगण्याच्या जन्मतः मिळालेल्या हक्काची पायमल्ली होते व तो हक्क मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. अपुरा कायदेशीर आधार व सामाजिक बदनामी होवू नये यासाठी बरेचदा स्त्रीया झालेल्या अत्याचाराची वाच्यता करत नाही व अशा घटनांची तक्रार करण्यापासून त्यांना परावृत्त करण्यात येते.

- **स्थलांतरण :**

रोजगाराच्या उद्देशाने बरेचदा ग्रामीणभागातील कर्त्या पुरुषास स्थलांतरण करावे लागते. त्यामुळे घराची संपूर्ण जबाबदारी स्त्रीवर येते. यातून महिलांवर आलेल्या कौटुंबिक जबाबदारीमुळे महिलांच्या मानसिक स्वास्थावर परिणाम होत असतांना दिसतो.

- **जमीन मालकी हक्क :**

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी जमीन मालकी हक्क हा महत्वाचा घटक आहे. परंतु ग्रामीण भागात महिलांच्या नावे जमीन असल्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे. कर्त्या पुरुषाने आत्महत्या केल्यास त्याच्या विधवेला जमीन हक्क मिळण्यासाठी कुटुंबासोबत संघर्ष करावा लागतो. बऱ्याचदा स्वतःच्या पतीच्या नावावर शेतजमीन असतांना सुद्धा विधवा महिलेस दुसऱ्याच्या शेतावर मजूर म्हणून काम करावे लागते व आपल्या मुलांचे संगोपन करीत असते. त्यामुळे महिलांना जमीन मालकी हक्कासोबत महिलांचे सक्षमीकरण केल्यास असमानतेची दरी कमी होण्यास मदत मिळेल.

ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष असमानतेच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी ग्रामीण स्तरावर उपक्रम राबविणे गरजेचे आहे.

- **ग्रामीण स्तरावरील मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देणे**

बेटी बचावो, बेटी पढाओ यासारख्या योजनेतून मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे, मुलींच्या शिक्षणाचे महत्वा विषयी समाजात जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे.

- **महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे :**

स्वयंसहायता गटासारख्या उपक्रमातून महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी सुक्ष्मकर्ज, प्रशिक्षण व बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यात यावे.

- **महिलांमध्ये जागरुकता वाढवणे:**

समानतेबाबतची जागरुकता निर्माण करून महिलांमध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन वाढवणे, समाजातील हानिकारक नियमांना आव्हान देण्यासाठी मानसिकदृष्ट्या सक्षमकरणे व महिलांना सामुदायिक सहभाग कार्यक्रमासाठी मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे.

- **कायदेशीर चौकट मजबूत करणे :**

महिलांवरील अत्याचार समाजातील लैंगिक असमानता व महिलांचे संरक्षण हेतू व होणाऱ्या अत्याचाराबाबत न्याय मिळवून देण्यासाठी कायदेशीर चौकट मजबूत करणे गरजेचे आहे.

२१ व्या शतकात महिलांची लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी ग्रामीण क्षेत्रातील महिला आणि मुलींना पूर्णक्षमतेपर्यंत पोहचविणे समुदायासाठी आणि राष्ट्राच्या अर्थपूर्ण योगदान देण्याच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी समाजामध्ये निर्भयपूर्ण वातावरण निर्मितीची गरज आहे.

➤ निष्कर्ष

ग्रामीण भागातील लैंगिक असमानता संपवणे ही केवळ गरज नाही तर शाश्वत विकास आणि सर्वसमावेशक वाढ साध्य करण्याच्या दिशेने महत्वाचे पाऊल आहे.

लैंगिक असमानतेमुळे व्यक्ती, कुटुंब व समुदायावर खोलवर परिणाम होतात. यामुळे महिलांच्या शिक्षण, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक सहभागासाठी संधी मर्यादित होतात. या असमानतेमुळे महिलांच्या वैयक्तिक वाढीस आणि प्रगतीस अडथळा आणण्या बरोबरच त्यांच्या समुदायाच्या विकासात योगदान देण्याच्या क्षमता प्रतिबंधित होतात. या लैंगिक असमानतेच्या प्रभावामुळे महिलांमध्ये कर्तृत्व व शिक्षण असूनही संधी कमी प्रमाणात मिळतात त्यामुळे असमानतेची दरी संपवून सक्षमतेचा विकास व विचार होणे गरजेचे आहे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने या समिधेचा आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलेल.

➤ संदर्भसूची

१. आगलावे, प्रदिप. भारतीय समाज संरचना आणि समस्या. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, २००३.
२. काचोळे, दा.धो. ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या. औरंगाबाद : श्री कैलास पब्लिकेशन्स, २००५,
३. कऱ्हाडे, बी.एम. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या नागपूर: पिंपळापुरे प्रकाशन, २०१०,
४. खडसे, भा.की. भारतीय समाज व्यवस्था. नागपूर: मंगेश प्रकाशन, १९८३.
५. खैरनार, दिलीप,, आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या. औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन, २००७.
६. घाटोळे, रा.ना. भारतीय समाज व्यवस्था. नागपूर: मंगेश प्रकाशन, १९८३.
७. रानडे, प्रतिभा. स्त्री प्रश्नाची चर्चा मुंबई: पॉप्युलरप्रकाशन, १९९१.
८. हाटे, चंद्रकला. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ.



स्त्री प्रगतीतील विविध अडथळे आणि उपाय



डॉ. किरण वंजारे, शैक्षणिक अर्हता, एम. कॉम., एम. एड. पीएच. डी. १९ वर्षा पासून शिक्षा मंडळाशी जुळली आहे. तसेच मागील १३ वर्षा पासून गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय येथे अध्यापनाचे कार्य करीत आहे. या महाविद्यालयात शिकत असताना यांना विद्यापीठाचा उत्कृष्ट विद्यार्थी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. महाविद्यालयाच्या विविध कार्यक्रमात उत्कृष्ट संचालन, विभिन्न विभागाचे समन्वयक पद, विद्यार्थ्यांसाठी विविध कार्यक्रमाचे आयोजन आणि विद्यार्थी केंद्रित समजून कार्य करीत आहे. यांचे समाजासाठी दिलेले योगदान जसे की, राज्य महिला आयोग सदस्य, अधःश्रद्धा निर्मूलन समिती जिल्हा समन्वयक, अध्ययन भारती नाट्य ग्रुप सदस्य... इत्यादी सामाजिक क्षेत्रात देखील ह्या कार्यरत आहे.

जगभरातील मानवी संस्कृतीचा विचार केला तर सर्वच संस्कृती या महिलांच्या भरीव योगदानाने विकसित झाल्या आहेत. कुटुंबाचा कणा असलेली ही स्त्री, सक्षमपणे राज्यकारभारही करताना आपल्याला आज दिसत आहे. ज्या काळात शिक्षणाचा प्रसार नव्हता झाला त्या काळात भारतीय स्त्री आणि जागतिक स्त्री यांच्यातील अंतर प्रचंड मोठे होते. सावित्रीबाई ज्योतिबा फुले यांच्यामुळे शिक्षित झालेली स्त्री आज विविध क्षेत्रात दिसत आहे. यातून हा फरक थोडा कमी झाला आहे. तरीही स्त्रियांच्या प्रगतीचे मार्ग आपण ओळखले पाहिजे. त्याच प्रमाणे अडथळ्यांवर मात करून स्त्रियांच्या सशक्तीकरणाची वाट बळकट करावी लागणार आहे.

➤ स्त्री शिक्षणातील अडथळे

देशातील काही राज्य अशी आहेत, जी शिक्षणात अग्रेसर आहेत. त्या ठिकाणी स्त्रियांचे शिक्षणातील प्रमाणही वाढले आहे. सोबतच विविध सरकारी व खाजगी संस्थांमध्ये त्यांची संख्याही वाढली आहे. ही जी क्रांती झाली त्याला जबाबदार आहे 'शिक्षण आणि भारतीय संविधानाने स्त्रियांना दिलेले अधिकार', परंतु हे अधिकार वापरायचे असतील तर स्त्रियांनी शिक्षण घेणे क्रमप्राप्त आहे. परंतु त्यांना शिक्षण घेण्यापासून रोखणा-या काही अडचणी आहेत, त्याचा पुढे विचार करू.

• लवकर विवाह :

भारतात बालविवाहावर बंदी आहे. तरीही मात्र अनेक राज्यात मुलींचे बालविवाह होत असतात. या बदल गुन्हेही दाखल होत असते. १८ वर्ष मुलीच्या लग्नाची वयोमर्यादा आहे. महाविद्यालयात जात असतानाच ही वयोमर्यादा पूर्ण होत असते. १२ वी पास अथवा महाविद्यालयात प्रथम वर्षात असलेल्या अनेक मुलींचे हात पिवळे केले जातात. संसाराचा गाडा पेलण्यात त्यांचे शिक्षण थांबून जाते.

• खर्चिक उच्च शिक्षणाची सोय :

अभ्यासू व मेहनती विद्यार्थिनींकरिता उच्च शिक्षणाची सोय जरी असली तरी सर्वच पालकांना ती परवडणारी नसते. विशेषतः गरीब, ग्रामीण व अतिदुर्गम भागातील मुलींना हा फार मोठा अडथळा आहे. शासकीय वसतिगृहातील निवासाची मर्यादित व्यवस्था असल्याने, सर्व मुलींना तेथे संधी मिळू शकत नाही. त्यामुळे मुलींच्या राहणे, जेवन व शिक्षणावरील खर्च परवडत नसल्याने अनेक मुलींना पुढील शिक्षण घेता येत नाही.

• खाजगी शिक्षण व्यवस्था :

अनेक खाजगी शिक्षण संस्था विद्यार्थ्यांना मोफत व कमी खर्चात मौलिक शिक्षण देण्याचे कार्य देशात करीत आहे. यात शिक्षा मंडळ, वर्धा ही संस्था अग्रेसर आहे. परंतु अनेक खाजगी शिक्षण संस्थांनी आपल्या शैक्षणिक शुल्कात प्रचंड वाढ केली आहे. महाग शिक्षण हेच चांगले असते, हा चुकीचा मतप्रवाह जनतेने निर्माण केल्याने तो त्यांनाच धोक्याचा ठरतो आहे. यामुळे शिक्षणाचे होत असलेले खाजगीकरण उच्च शिक्षण महाग करणारेच ठरले आहे. पैसे नसल्याने अनेक पालक इच्छा असूनही मुलींना पुढील शिक्षणासाठी मोठ्या शहरात पाठवू शकत नाही.

• **रोजगाराची संधी आणि शैक्षणिक पात्रता :**

महिलांच्या सशक्ती करणासाठी त्यांचे आर्थिक मजबुतीकरण अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कुठलाही व्यवसाय, नोकरी करायची असल्यास त्या संबंधीचे प्राथमिक प्रशिक्षण, शैक्षणिक पात्रता गरजेची असते. आधीच्या काळात उपलब्ध असलेल्या रोजगाराची संधी बघता तसे शैक्षणिक अभ्यासक्रम तयार करण्यात आले. पालक व युवक-युवतींकडून त्या रोजगाराच्या संधीचा विचार करून शैक्षणिक क्षेत्रात शिक्षण घेण्यात आले. तसा रोजगारही मिळाला. आज रोजगाराचे क्षेत्र बदलले आहे आणि त्या रोजगाराला प्राप्त करण्याची शैक्षणिक पात्रता निर्माण करणारे अभ्यासक्रम अल्प आणि महाग झालेत. तिथं पर्यंत सामान्य कुटुंबातील मुली पोहचू शकत नाही, हेही वास्तव आहे.

• **पारंपरिक दृष्टिकोन आणि अल्प मार्गदर्शन :**

वरील मुद्याला जोडून आणखी एक मुद्दा येथे जोडावा लागेल तो म्हणजे शैक्षणिक अभ्यासक्रमाची निवड करताना पारंपारिक दृष्टिकोनातून तो निवडल्या जातो. इतर मित्र-मैत्रीण कोणता अभ्यासक्रम निवडत आहे. हेच बघून अनुकरण केल्या जाते. याचे प्रमाण मोठे आहे. फक्त मुल मुलीच असे करतात का ? तर नाही. पालकही इतर पालकांचे अनुकरण करत असतात. 'इतर पालकांनी त्यांच्या पाल्याला जसे शिक्षण दिले, तसे आम्ही तुला शिक्षण देऊ.' हीच जबरदस्तीची पद्धत त्यांची असते. यातून मुला- मुलींच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा विकासच होत नाही.

• **स्वतःच्या क्षमता न तपासणे :**

बरेच मुलं - मुली उच्च शिक्षण घेताना अनुकरणासह कुणाच्यातरी सल्ल्याने अभ्यासक्रम निवडतात. निवडलेल्या अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची क्षमता नसताना विनाकारण तो पूर्ण करण्यात वेळ, पैसा, बौद्धिक श्रम व्यर्थ घालवले जातात. यातून पालक व विद्यार्थिनींच्या वाट्याला नैराश्यच येत. याकरिता महत्त्वपूर्ण आहे ते म्हणजे स्वतःच्या शैक्षणिक क्षमता ओळखणे, योग्य मार्गदर्शन घेणे.

- **पुरुषप्रधान संस्कृतीची बंधने :**

स्त्रियांना आज शिक्षणाच्या, स्व- अधिकाराच्या विविध क्षेत्रातील संधी असल्या तरी. 'स्त्री ने असेच वागावे, असे वागू नये...' असा विचार करणारा मोठा वर्ग समाजात आहे. स्त्रियांवर लादलेली शेकडो वर्षांची बंधने पुरुषांसह अनेक स्त्रियांनाच हवीशी वाटतात, ही सर्वात मोठी शोकांतिकाच आहे. यातूनच मुलींना शिक्षण घेण्यापासून रोखून त्यांना संसारिक जीवनात धकलून, बंधिस्त जीवन जगण्यास प्रेरित केल्या जाते. अजुनही कुठे कुठे 'खानदान की इज्जत' सांगत महिलांना बाहेर नोकरी, व्यवसाय करण्यापासून रोखले जाते. अशा अनेक स्त्रिया घरात विविध धार्मिक कर्मकांडात स्वतःला व्यस्त करून घेतात. अचिकित्सक दृष्टिकोन स्विकारून प्रयत्न करण्यापासून दूर जातात.

- **आत्मविश्वासाची कमतरता :**

भारतीय पारंपारिक विचारधारेतून बोलल्या जाते की, महिला पुरुषांच्या तुलनेत शारीरिक व मानसिक दुबळ्या असतात. जे खरे नाही. विविध क्षेत्रातील यशस्वी महिलांनी ते आपल्या कर्तृत्वाने वेळोवेळी सिद्ध केले आहे. तरीही लहानपणापासून मुलींना तू कमजोर आहेस, तुझ्यात शक्ती कमी आहे. असे सांगत त्यांच्यावर भीतीदायक संस्कार केले जातात. यातून आत्मविश्वास नसलेल्या मुलींच्या अनेक पिढ्या निर्माण होत असतात. अशा मुली महिला सक्षम साथ, पाठिंबा, शैक्षणिक, मानसिक क्षमता आणि संधी मिळाल्यावरही स्वतःचा सर्वांगीण विकास करू शकत नाही. त्याकरता बालपणापासून मुलींना स्वातंत्र्यासह भक्कम पाठिंबा देण्याची गरज आहे. तेव्हाच त्या विविध जीवनातील अडथळ्यांवर मात करू शकतील.

- **निष्कर्ष आणि उपाय :**

सध्याच्या वास्तविक परिस्थितीला जबाबदार कोण याचे निष्कर्ष खालील प्रमाणे काढता येईल.

- १) शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी शासनातर्फे करण्यात येणा-या सुविधा सर्वत्र दिसत असल्या तरी मुबलक स्वरूपात त्या नव्हत्या,
- २) शासकीय यंत्रणेतील शिथीलता आणि नियमांवर बोट ठेवत काम कसे तरी पूर्ण करण्याची कार्यपद्धती नेहमीच शिक्षणाच्या नव्या योजना

राबविण्यात अडथळाच ठरली आहे.

३) वर्तमानातील आव्हाने पेलण्याच्या नव्या पिढीला प्रशिक्षित करण्यासाठी काळानुरूप अभ्यासक्रमात बदल करण्यात आलेले नाहीत.

४) स्वतंत्र भारतात सामाजिक सुधारणा, शैक्षणिक प्रसार, महिला उन्नती किंवा कालबाह्य, अनिष्ट रूढी परंपरा विरुद्ध समाज जागृती करीता शासकीय पुढाकारातून प्रबोधन अभियान काढण्यात आले नाही.

५) रोजगार, करिअर निवडीचे मार्गदर्शन शालेय, महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातून मिळत नाही.

➤ उपाय

- मुलींच्या सर्वांगीण संरक्षण व विकासाला पोषक ठरतील अश्या शैक्षणिक सुविधांनी शाळा / महाविद्यालय / वसतिगृह अभ्यासिका सुसज्ज असाव्या.
- शैक्षणिक उद्दिष्टे पूर्ण करणारी सक्षम व जलदगती शासकीय यंत्रणा उभ्या करणे गरजेचे आहे.
- नव्या आव्हानांना पेलण्यासाठी सक्षम पिढी घडविणारे आधुनिक ज्ञानावर आधारीत रोजगारभिमुख नवीन अभ्यासक्रम तयार व्हायला हवे.
- स्त्रियांना कमी लेखणारे, दुबळे करणारे कालबाह्य सामाजिक नियम, रूढी यांचे निर्मूलन करणारे प्रबोधन अभियाने शासनाने काढली पाहिजे.
- रोजगार, करिअर निवडीचे मार्गदर्शन शालेय, महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातून मिळेल अशी यंत्रणा शालेय स्तरापासूनच निर्माण करणे गरजेचे आहे.





कृषी श्रमिक महिलांची शोषित स्थिती



कु. जया कावळे, सहायक प्राध्यापक, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे मागील ४ वर्षांपासून कार्यरत आहे. यांनी एम. कॉम, एम.ए (अर्थशास्त्र), बी. एड. तसेच सेट (वाणिज्य) इत्यादी शिक्षण घेतलेले आहे. यांनी वित्तीय लेखांकन विषयात सुवर्ण पदक तसेच बी., कॉम आणि एम. कॉम मध्ये दुसरे मेरीट असण्याचा मान मिळविलेला आहे.

“शेती ही शक्ती नारीची
अन्नधान्यांची निर्मितीकष्टाची,
तरीही शोषित स्थितीमहिलांची

हीच एक गोष्ट वेतन, कामाची स्थिती आणि सामाजिक संरक्षणाची
भारत हा एक कृषिप्रधान देश आहे आणि ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचा बहुतांश भाग कृषीवर अवलंबून आहे. देशातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर व कृषी आधारित व्यवसायावर आधारित आहे, त्यामुळे शेतीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. सध्या जगात भारताचा कृषी उत्पादनात दुसरा क्रमांक आहे. प्रख्यात शेतीतज्ञ व शेतकऱ्यांचे कैवारी वसंतराव नाईक यांनी ‘शाश्वत शेती’, ‘उन्नत शेती’चा संदेश देत भारतीय शेतीला एक नविन रूप दिले आहे. आपल्या मराठी भाषेमध्ये पूर्वी एक उक्ती होती ती अशी की, “उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी.” यातून असे दिसून येईल की आपल्या देशात शेतकरी हा सर्वात मोठ्या मानाचा धनी होता.

UN च्या अहवालानुसार, जागतिक स्तरावर महिलांची लोकसंख्या निम्मी आहे. आज कोणत्याही क्षेत्रात महिला मागे नाहीत. विविध क्षेत्रातील अनेक प्रगतीची शिखर महिलांनी गाढले आहेत. आपल्या कर्तृत्वाने त्यांनी विविध क्षेत्रांत गगन भरारी घेऊन त्या क्षेत्राच्या विकासाला एक नवीन दिशा दिली आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरुषांच्याखांद्याला खांद्या लावून उत्तुंग भरारी घेत आहेत मग ते कोणतेही क्षेत्र असो, स्त्रियांचे कर्तृत्व वाख्यानाजोगे आहेत. म्हणतात ना 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तिच जगाला उद्धारी,' या उक्तीप्रमाणे स्त्रीशक्तीमध्ये राष्ट्राचा उद्धार करण्याचे प्रचंड सामर्थ्य आहे. महिलांनी आपल्या कौशल्याचा वापर कोणत्याही क्षेत्रात केला तर त्यातून त्या क्षेत्राच्या विकासास मदतच होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता शेती, उद्योग आणि सेवा या तीन क्षेत्रांचा विकास हा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचा आहे. यातील सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग हा आर्थिक विकासाला वेग प्राप्त करून देणारा ठरतो. आज अनेक क्षेत्रात महिला वर्ग कार्यरत आहे. शेती व्यवसायातही महिलांचे खुप मोठे योगदान आहे. शेतीमध्ये स्त्रियांनी प्राचीन काळापासून महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शेतीच्या काही इतिहासकारांचे असे म्हणणे आहे की, स्त्रियाच प्रथम पीक वनस्पतींचे पालन करतात आणि त्याद्वारे शेतीची कला आणि विज्ञान सुरू करतात. माणूस शिकारीसाठी आणि अन्नाच्या शोधात बाहेर पडत असताना स्त्रिया देशी वनस्पतींपासून बिया गोळा करू लागल्या आणि अन्न, चारा, फायबर आणि इंधन या दृष्टिकोनातून आवडीच्या बियांची लागवड करू लागल्या. आजही ही परंपरा चालू आहे आणि विकसनशील जगाच्या अनेक भागांमध्ये महिलांनी जमीन, पाणी, वनस्पती आणि जीवजंतू यांसारख्या मूलभूत जीवन समर्थन प्रणालींच्या संवर्धनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. पशुधनाचे संगोपन पशुधन उत्पादनातील सर्वात कठीण काम जसे गोठ्याची साफसफाई करणे, गुरांना चारा देणे, चारा गोळा करणे, दूध काढणे आणि दुधावर प्रक्रिया करणे इ. हे आदि समाजात स्त्रियांच्या वाट्याला होते. आजारी जनावरांची काळजी घेण्यासाठी महिलांनी अनेक देशी पद्धती विकसित केल्या आहेत.

शेती क्षेत्रात शेतकरी उद्योजक, शेतमजूर अशा विविधांगी भूमिका बजावणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या वाढत आहे. ग्रामीण आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा आधार म्हणजे महिला. जागतिक बँकेच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार भारताच्या सकल घरेलू उत्पादनात जीडीपी केवळ १७.५ टक्के शेती उत्पादनाद्वारेच होत आहे. तरीही देशातील बहुसंख्य लोकांसाठी ग्रामीण भारतात राहणाऱ्या १.१ अब्ज लोकांना जीवन जगण्याचा मार्ग शेती आहे. विशेषता हा महिलांची कृषी क्षेत्राकडे महत्त्वाची भूमिका आहे. कृषी २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील ६५ टक्के स्त्रिया तर ४९.८ टक्के पुरुष कार्यरत आहे. हा कृषिप्रधान देश असल्याने देशातील कमावत्या महिलांपैकी ८० टक्के महिलांना शेतीतून रोजगार मिळतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण महिला कष्टकऱ्यांमध्ये ५५ टक्के शेतमजूर स्त्रिया आणि २४ टक्के शेतकरी स्त्रिया आहेत. भारतातील शेती पूर्णपणे महिला शेतकऱ्यांच्या कष्टावर अवलंबून आहे.

अन्न व कृषी महामंडळाच्या आकडेवारीनुसार महिलांचे शेतीमध्ये ३२ टक्के, तर कृषीविषयक रोजगारामध्ये ४८ टक्के योगदान आहे. दुग्धउत्पादन आणि पशुधन व्यवस्थापनात ७.५ कोटी महिला महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. आजवर अनेक शेतकऱ्यांनी हतबलतेतून आत्महत्या केल्या आहेत त्यावेळी हजारो स्त्रिया रणरागिनी झालेली उदाहरणे आहेत. कृषी श्रमिक महिला हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहेत. ते देशातील अन्नधान्य उत्पादनात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. कृषी क्षेत्रात महिलांची संख्या लक्षणीय आहे. तथापि, कृषी क्षेत्रातील महिलांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यापैकी एक समस्या म्हणजे कमी वेतन. तसेच, कृषी क्षेत्रातील महिलांची कामाची स्थिती देखील असुरक्षित आहे. याव्यतिरिक्त, कृषी क्षेत्रातील महिलांना सामाजिक संरक्षणाच्या योजनांचा पुरेपूर लाभ मिळत नाही. कृषी श्रमिक महिलांच्या काही विशिष्ट समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

➤ कृषी श्रमिक महिलांच्या समस्या

- **वेतन :** कमी वेतन ही कृषी श्रमिक महिलांची सर्वात मोठी समस्या आहे. कृषी क्षेत्रातील महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी पगार मिळतो. २०२१ च्या आकडेवारीनुसार, भारतातील कृषी क्षेत्रातील महिला कामगारांना पुरुष कामगारांच्या तुलनेत २०% कमी पगार मिळतो. याचे अनेक कारणे आहेत. महिला कामगारांना कमी वेतन दिल्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:
- **लैंगिक भेदभाव:** अजूनही काही ठिकाणी भारतात पुरुषांना महिलांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते. यामुळे महिला कामगारांना कमी वेतन दिले जाते.
- **कौशल्य कमीपणा:** काही ठिकाणी महिला कामगारांना पुरुष कामगारांपेक्षा कमी कौशल्य असलेले मानले जाते. यामुळे त्यांना कमी वेतन दिले जाते.
- **असुरक्षित काम:** महिलांना शेतात काम करताना अनेकदा असुरक्षित परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे त्यांना कमी पगारावर काम करण्यास तयार रहावे लागते.
- **संघटित होण्याची कमी संधी:** महिला कामगारांना संघटित होण्याची संधी पुरुष कामगारांपेक्षा कमी असते. यामुळे त्यांना वेतन कमी असते.

➤ कामकाजाची स्थिती

भारतातील कृषी श्रमिक महिलांची कामकाजाची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. कृषी श्रमिक महिलांना कामाच्या वाईट परिस्थितीत काम करावे लागते. पुरुष कामगारांपेक्षा वाईट कामकाजाच्या परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. यामध्ये असुरक्षित कामाची जागा, जास्त तास काम करणे, आणि कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ यांचा समावेश होतो. त्यांना उघड्यावर काम करावे लागते, आणि अनेकदा त्यांना १२-१४ तास काम करावे लागते. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो अशा अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- **असुरक्षित कामाची परिस्थिती:** कृषी श्रमिक महिलांना असुरक्षित कामाच्या परिस्थितीत काम करावे लागते. कामाच्या ठिकाणी होणारे आरोग्य आणि सुरक्षा धोके हे कामगारांच्या आरोग्यासाठी आणि सुरक्षिततेसाठी एक

गंभीर धोका आहे. यामध्ये शारीरिक आघात, विषारी पदार्थांचा संपर्क, मानसिक ताण इत्यादींचा समावेश होतो.

- **कामाच्या ठिकाणी भेदभाव:** कृषी श्रमिक महिलांना कामाच्या ठिकाणी भेदभावाला तोंड द्यावे लागते. भारतात कामाच्या ठिकाणी होणारा भेदभाव हा एक गंभीर समस्या आहे. यामध्ये लिंग, धर्म, वंश, जात, शारीरिक अपंगत्व इत्यादींवर आधारित भेदभाव होतो.

➤ सामाजिक संरक्षण

भारतातील महिला कामगारांना पुरुष कामगारांपेक्षा कमी सामाजिक संरक्षण मिळते. यामध्ये ईएसआय, पीएफ, आणि निवृत्तीवेतनाच्या योजनांचा समावेश होतो. ईएसआय ही एक सामाजिक सुरक्षा योजना आहे जी कामगारांना आजारपणा, अपघात, आणि इतर विविध कारणांमुळे होणाऱ्या आर्थिक नुकसानीपासून संरक्षण देते. पीएफ ही एक बचत योजना आहे जी कामगारांना त्यांच्या सेवानिवृत्तीसाठी आर्थिक स्थैर्य प्रदान करते. निवृत्तीवेतन ही एक योजना आहे जी कामगारांना त्यांच्या सेवानिवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्न प्रदान करते. भारतातील कृषि श्रमिक महिलांना सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांपासून वंचित ठेवले जाते. याची अनेक कारणे आहेत त्यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो :

- **लिंगभेद :** भारतात, लिंगभेद हा एक गंभीर समस्या आहे. यामुळे महिलांना नोकरीच्या संधी, वेतन, शिक्षण इत्यादींमध्ये भेदभावाला तोंड द्यावे लागते. हे भेदभाव महिला कामगारांना सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांपासून वंचित ठेवण्यास कारणीभूत ठरतो.

- **अशिक्षितता आणि अज्ञान :** भारतातील महिलांची साक्षरता आणि शिक्षणाची पातळी कमी असते. यामुळे त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक अधिकारांबद्दल जागरूकता नसते. यामुळे त्यांना सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांसाठी लढणे कठीण जाते.

- **असुरक्षित कामाची परिस्थिती :** भारतात, महिला कामगारांना असुरक्षित कामाच्या परिस्थितीत काम करावे लागते. यामुळे त्यांना कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या अपघात, आजार इत्यादींपासून संरक्षण मिळत नाही. हे संरक्षण मिळण्यासाठी त्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभांची आवश्यकता असते.

- **वैयक्तिक आणि कुटुंबिक जबाबदाऱ्या :** भारतातील महिलांना घरगुती कामांमध्ये आणि कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्यांमध्येही सक्रिय असावे लागते. यामुळे त्यांना स्वतःच्या विकासासाठी वेळ मिळत नाही. यामुळे त्यांना सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांसाठी लढणे कठीण जाते.

➤ **कृषि श्रमिक महिलांच्या समस्यांमुळे कृषि श्रमिक महिलांवर होणारे परिणाम**

वेतन, कामकाजाची स्थिती आणि सामाजिक संरक्षणाच्या अभावामुळे कृषि श्रमिक महिलांवर खालीलप्रमाणे परिणाम होतो:

- **वेतन :-** कमी वेतनामुळे कृषी श्रमिक महिलांवर होणारे परिणाम
- **आर्थिक अडचणी :** भारतात, महिला कामगारांना पुरुष कामगारांपेक्षा कमी वेतन दिला जातो. यामुळे महिला कामगारांना आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागते.
- **आर्थिकस्थैर्याचा अभाव:** महिला कामगारांना अनिश्चित वेतन तसेच वेतन देण्यास विलंब होतो यामुळे त्यांना आर्थिक स्थैर्याचा अभाव जाणवतो.

➤ **कामकाजाची स्थिती**

असुरक्षित कामाच्या स्थितीमुळे कृषी श्रमिक महिलांवर होणारे परिणाम

- **अपघात आणि आजार :** कृषी श्रमिक महिलांना कामाच्या वाईट परिस्थितीत काम करावे लागते. त्यांना उघड्यावर काम करावे लागते, आणि अनेकदा त्यांना १२-१४ तास काम करावे लागते. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. उघड्यावर काम केल्याने त्यांना त्वचेचे रोग, डोळ्यांचे रोग, आणि श्वासाचे रोग होऊ शकतात. १२-१४ तास काम केल्याने त्यांना थकवा, डोकेदुखी, आणि मानसिक ताण येऊ शकतो.
- **शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचार :** महिला कामगारांना कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या भेदभावाला तोंड द्यावे लागते. यामध्ये लैंगिक छळ, शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचार इत्यादींचा समावेश होतो.

➤ **सामाजिक संरक्षण**

सामाजिक संरक्षणाच्या अभावामुळे कृषी श्रमिक महिलांवर होणारे परिणाम

- **गरिबी आणि दारिद्र्य :** सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांमुळे महिला कामगारांना आर्थिक सुरक्षा मिळते. या सुविधांपासून वंचित ठेवल्याने महिला कामगारांना गरिबी आणि दारिद्र्याशी लढावे लागते.
- **सामाजिक न्यायाचा अभाव :** सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांमुळे महिला कामगारांना समाजातील इतर सदस्यांप्रमाणेच समान संधी आणि न्याय मिळतो. या सुविधांपासून वंचित ठेवल्याने महिला कामगारांना सामाजिक न्यायाचा अभाव जाणवतो.
- **सामाजिक स्थैर्य धोक्यात :** सामाजिक संरक्षणाच्या सुविधांमुळे महिला कामगारांना आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्य मिळते. या सुविधांपासून वंचित ठेवल्याने महिला कामगारांना आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्य धोक्यात येते.

या समस्यांमुळे महिला कामगारांवर मोठा मानसिक आणि आर्थिक ताण येतो. यामुळे त्यांचे जीवनमान खालावते आणि त्यांचे भविष्य धोक्यात येते.

➤ उपाययोजना

रकारने कायदेशीर उपाययोजनांद्वारे महिला कामगारांच्या हक्कांची हमी देणे आवश्यक आहे. उद्योगांनी महिला कामगारांसाठी सुरक्षित कामकाजाच्या परिस्थिती आणि सामाजिक संरक्षणाच्या योजनांचा लाभ उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. सामाजिक संस्थांनी महिला कामगारांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. कृषि श्रमिक महिलांना या समस्यांपासून मुक्त करण्यासाठी खालील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे: कृषी श्रमिक महिलांचे सामाजिक संरक्षणासाठी सरकार आणि सामाजिक संस्थांनी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. या उपाययोजनांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- **कृषी श्रमिक महिलांसाठी कायदे आणि नियम :** भारतात कृषी श्रमिक महिलांच्या हक्कांसाठी अनेक कायदे आणि नियम आहेत. या कायद्यांचे आणि नियमांचे पालन करणे बंधनकारक आहे. यामुळे कृषी श्रमिक महिलांना त्यांच्या हक्कांची संरक्षण मिळते.

- **कृषी श्रमिक महिलांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना :** सरकार आणि सामाजिक संस्थांनी कृषी श्रमिक महिलांसाठी अनेक सामाजिक सुरक्षा योजना राबवल्या आहेत. या योजनांमध्ये पेंशन योजना, आरोग्य विमा योजना, विधवा आणि निराधार महिलांसाठी मदत योजना इत्यादींचा समावेश होतो. या योजनांमुळे कृषी श्रमिक महिलांना आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षा मिळते.
- **कृषी श्रमिक महिलांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम :** सरकार आणि सामाजिक संस्थांनी कृषी श्रमिक महिलांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे. या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये शेतीतील नवीन तंत्रज्ञान, व्यवसाय कौशल्य इत्यादींवर प्रशिक्षण दिले जाते. यामुळे कृषी श्रमिक महिलांना अधिक सक्षम बनण्यास मदत होते.
- **कृषी श्रमिक महिलांसाठी जनजागृती कार्यक्रम :** सरकार आणि सामाजिक संस्थांनी कृषी श्रमिक महिलांसाठी जनजागृती कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे. या कार्यक्रमांमध्ये कृषी श्रमिक महिलांना त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि त्यांना मिळणाऱ्या समस्यांबद्दल जागरूक केले जाते. यामुळे कृषी श्रमिक महिलांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यास मदत होते.
- **सामाजिक संरक्षणाच्या योजनांमध्ये महिलांना समाविष्ट करणे:** महिला कामगारांना सामाजिक संरक्षणाच्या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी सोयीस्कर व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.
- **कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखण्यासाठी उपाययोजना:** कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना आणि जनजागृती कार्यक्रम करणे आवश्यक आहे.

या उपाययोजनांमुळे महिला कामगारांना त्यांच्या हक्कांची आणि अधिकारांची जाणीव होईल आणि त्यांना समान संधी मिळतील.



भूमी आणि स्त्री एक अनुबंध



डॉ. मेघा चुटे, शैक्षणिक अर्हता – एम. ए. मराठी, सेट, पी. एचडी (संत तुकारामाच्या काव्यातील ईश्वर संकल्पना एक चिकित्सक अभ्यास) – अमरावती विद्यापीठ यांनी २२ वर्षा पासून विविध वरिष्ठ महाविद्यालयात मराठी विषयाचे अध्यापन केले आहे. सध्या गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे कार्यरत आहेत. यांना कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान नाशिक यांच्याकडून 'साहित्यभूषण' पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. भारतातील विविध दुर्गमभागात रुजलेली लोकचित्रकला वारली, मधुबनी, गोंडी, चित्रकथी, लीप्पन, पट्टचित्र, मंडला, भिल्ल, कलमकारी, संधाल, पिचाई, फड, साओरा, गुजरी, मंजुषा, धुलीशिल्प, कोलाम, तंजावर, पिठोरा या सगळ्या आदिवासी लोकचित्रकलांचे जतन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ह्या लोक चित्रकलांचा अभ्यास, संशोधन आणि प्रशिक्षण देऊन ह्या दुर्मिळ होत चाललेल्या आदिवासी चित्रकलांचे संवर्धन करण्याचा प्रयत्न सातत्याने करीत आहेत. यांनी चित्र, नृत्य, नाट्य, विविध कलाकृती तयार करणे त्याचे सादरीकरण तसेच त्या संबंधी कार्यशाळेचे, शिबिरांचे आयोजन केले आहे.

संस्कृती या शब्दात अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. "संस्कार पूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती" अशी व्याख्या इरावती कर्वे यांनी केली आहे. संस्कृतीचे स्वरूप व्यापक तसेच गुंतागुंतीचे आहे. व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासाबरोबरच संस्कृतीत होणारे बदल दिसतात. संस्कृतीत परिवर्तन होताना दिसते. म्हणजे संस्कृती ही स्थिर नसून सतत बदलणारी असते. प्रवाही असते. संस्कृतीचे स्वरूप समुहानुसार बदलत असते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित

होताना त्यात काहीअंशी परिवर्तन घडत असते. आपल्या देशात विविध जाती-जमातींचे, वांशिक, धार्मिक भाषिक समूह आहेत. येथे परस्पराहून भिन्न असलेल्या परंपरा एकत्र नांदत आहे. एकाच समाजातील वेगवेगळ्या समुहाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीला समाजशास्त्रज्ञ उपसंस्कृती, असे म्हणतात. लोकसंस्कृती ही अशीच एक वेगळी तसेच वैशिष्ट्यपूर्ण असणारी व लोकसमूहाच्या लोकमानसाला आपल्या सामावून घेणारी संस्कृती आहे. आर्य भारतात येण्यापूर्वी भारतात प्रगत आणि समृद्ध संस्कृती नांदत होती. हडप्पा, मोहेंजोदडो या ठिकाणच्या उत्खननातून सिंधू संस्कृतीचे अवशेष सापडलेत, त्यावरून हे सिद्ध होते. या संस्कृतीला आदीम किंवा लोक संस्कृती असे म्हटले गेले. आर्येतर संस्कृती ही मातृसत्ताक पद्धतीची होती हे अनेक अभ्यासकांनी साधार स्पष्ट केले आहे. आदीम कालखंडात स्त्रीला समाजात महत्त्वाचे स्थान होते. डॉ. हरिप्रसाद द्विवेदी यांच्या मते, आर्यांच्या आगमनापूर्वी बराच काळ आर्यतरांची एक समृद्ध संस्कृती या विशाल भूभागावर पसरलेली होती. तिच्याबरोबर अन्य काही संस्कृती ही इथे नांदत होत्या. आर्य भारतात स्थिरावले पण ते सांस्कृतिक दृष्ट्या या मूळ लोकांच्या प्रगतीमुळे प्रभावित झाले. एवढेच नव्हे तर काही बाबतीत इथल्या मूळ लोकांच्या संस्कृती व कला सरस होत्या. इथली मूळ संस्कृती काही अंशी आर्यांनीही स्वीकारली. लोकसंस्कृतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे भूमीशी असलेले दृढ नाते. लोकसंस्कृतीत भूमी फक्त जमिनीचा तुकडा नाही तर भूमाता आहे. त्यांच्या दृष्टीने सर्जन सुफलीकरण समृद्धी यांची देवता म्हणून भूमातेकडे पाहिले जाते. आत्मीयता, नवनिर्मिती क्षमता, कृतज्ञता या वृत्तीतून लोक भूमीची उपासना करतात. मानवाचा मानसिक आणि नैतिक विकास होऊन संस्कृती निर्माण झाली संस्कृतीच्या पहिल्या टप्प्यात मातृसंस्कृती तयार झालेली दिसते.

मातृसंस्कृतीच्या अगदी सुरुवातीच्या कालखंडात शेती, पशुपालन भांडी वस्त्र, प्राथमिक वैद्यकशास्त्र अशा अनेक गोष्टींची प्रेरणा स्त्री होती. अग्नीचा शोध आणि भाषेची निर्मिती ही मानवी समाजातील मोठी क्रांती होती त्यामुळे मानवासाठी प्रगतीचे दारे खुली झालीत. मातृसंस्कृतीच्या पहिल्या टप्प्यात मानवाचे मातृकुटुंब आणि त्यातून मातृवंशीय समाजव्यवस्थे पर्यंतची प्रगती दिसते. नैसर्गिक घटनांचा कार्यकारण भाव मानवाला ज्ञात नसल्यामुळे

निसर्गाबद्दल एक प्रकारची भीती मानवी मनात होती पाऊस, विजा, वादळे, भूकंप, ग्रहणे या नैसर्गिक गोष्टी मानवासाठी अनाकलनी होत्या, त्याचप्रमाणे स्त्रीने जन्माला घातलेले मूल हे सुद्धा अद्भुत शक्ती वाटत होती, जादू शक्ती वाटत होती. जमिनीतून झाड बाहेर येणे त्याचप्रमाणे स्त्री शरीरातून मूल बाहेर येते या कल्पनेतून प्राचीन संस्कृतीत स्त्रीला सृष्टी मानले आहे. मूल जन्माला घालणे फक्त स्त्रीच करू शकते हे जाणून प्राचीन समाज तिला आदिशक्ती मानतो. त्यातून अति प्राचीन यातूविधी निर्माण झाले. यातू म्हणजे जादू. हे यातू विधी जगभराच्या संस्कृतीत आढळतात.

स्त्रीला कायमच सृजनशील मानल्या गेले. पृथ्वीवरील आदी देवता ही स्त्रीच आहे. निसर्गाने तिच्या ठायी असलेल्या नवनिर्मितीच्या शक्तीमुळे ती मानवी संस्कृतीत आदी देवता, मातृदेवता ठरली. मानवाने प्रथम स्त्री रूपातच देवतेची पूजन केले आहे. ह्या स्त्री देवतांचे अस्तित्व मानवी अस्तित्वा इतकेच प्राचीन आहे. स्त्री आपल्या उदरातून नवजीव जन्माला घालते ही गोष्ट अनदीम काळात आश्चर्य निर्माण करणारी होती तसेच या सर्व गोष्टींबद्दल भय, गुढता अशा विविध भावना मानवाच्या आदीम अवस्थेत त्याच्या मनात येत होत्या. आदीम काळापासून मानवी मनात हे भय दिसते. हे भय कमी करण्याच्या उद्देशाने अनेक उपासना, व्रते, कथा, कहाण्या, मंत्र तंत्र लोक समजुती आलेल्या दिसतात. देवतेची पूजन यथायोग्य नाही झाले तर अवकृपा होईल या भयाने माणूस ग्रासलेला दिसतो.

स्त्री जन्माची सार्थकता अपत्यप्राप्तीतच आहे हे पूर्वपार परंपरेपासून चालत आलेले मत दिसते. ही स्त्री जसा बाळाला जन्म देते तसेच त्यांचे पोषण करते आणि त्याच्या दुर्बल अवस्थेत त्याचे रक्षण ही करते. हे सर्व करणारी स्त्री अद्भुत सामर्थ्य असलेली आहे, हे अगदीम काळात सर्वमान्य झाले होते. पुढे मानवी जन्मासंबंधी गूढ लक्षात आले तरी समाजात मातृदेवतेचे पूजन तेवढेच भक्तिभावाने केले गेले. स्त्रीला शक्तिशाली मानून आदिशक्तीची उपासना करण्याची पद्धती रुढ झाली. पुढे या आदिशक्तीची अनेक रूपे मानल्या गेलीत.

आदीम संस्कृतीमध्ये भूमी आणि स्त्री यांच्याकडे एकत्व भावनेने पाहात असत, हे आपल्याला दिसून येते. स्त्री आणि भूमी यांच्यातील नाते सुफलन विधी उत्सवातून सतत जाणवते या नात्याच्या मुळाशी असणारे

स्त्रीच्या सबलत्वाचे संकेत शोधता येतात. प्राचीन संस्कृती पासून प्रजनन आणि सुफलीकरण याला जे महत्त्व प्राप्त झाले होते. त्यातूनच संस्कृतीचे अनेक विधी तयार झालेले दिसतात.

शेतीप्रधान संस्कृतीमुळे भूमी आणि स्त्री हे दोन्ही घटक समाजामध्ये फार महत्त्वाचे मानले गेले, म्हणूनच भूमीतून अधिक उत्पन्न येण्यासाठी स्त्रीची मदत घेण्यात आली. भूमीची नांगरणी स्त्रीच्या हाताने करावी, भूमीमध्ये बियांचे रोपण स्त्रीने करावे. अन्य कामेही स्त्रीच्या हाताने व्हावी, पिकांवर रोगराई नको म्हणून स्त्रीच्या हाताने मंतरलेले पाणी पिकांवर टाकावे. सर्जनशील भूमीचे प्रतीक म्हणून स्थापन केलेला घटाची पूजा स्त्रीने करावी, केळीच्या झाडाचे बिजारोपण हे भरपूर अपत्य असलेल्या स्त्रीच्या हाताने करून घ्यावे, भूमीच्या सुफलीकरणासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या पर्जन्यासाठी करावयाच्या विधीमध्ये स्त्रियांनी पुढाकार घ्यावा. यासारख्या अनेक बाबी भूमी आणि स्त्रीच्या एकत्वाचे प्रतीक म्हणून सांगितल्या गेल्या आहेत.

हजारो वर्षांपूर्वीच्या प्राथमिक अवस्थेतील मानवाने जमिनीच्या सुफलीकरणासाठी स्त्रीला महत्त्व दिले आहे. डॉ. चटोपाध्याय यांच्यामते, 'शेतीचा शोध जर स्त्रीने लावला असेल तर अधिक धनधान्य यासाठी कृषी कर्म विषयक तंत्र हे स्त्रीचे क्षेत्र बनणे स्वाभाविक आहे, यामुळे या कार्यात स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान लाभणे स्वाभाविक आहे.' लोकसंस्कृतीचे भूमी सोबत रूढ नाते आहे हे लोक संस्कृतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य देखील आहे. त्यानुसार जमीन निव्वळ अन्नधान्य पुरवणारी नाही तर तिच्याविषयी आस्था वाटून तिला देवता समजल्या गेले आहे. ती त्यांची भूमाता आहे. लोकसंस्कृतीमध्ये भूमीकडे पाहण्याचा जो दृष्टिकोन आहे त्या दृष्टीने सर्जन, सुफलीकरण, समृद्धी याची ती देवता ठरते. आत्मीयतेतून, कृतज्ञतेतून माणूस या भूमातेची पूजा करीत असतो. आपल्या लौकिक जीवनात विविध माध्यमातून भूमी विषयी असणारी श्रद्धा ही लोकसंस्कृती प्रकट करीत असते. आरोग्य, सुख संपदा समृद्धी प्रजनन हे भूमातेमुळे आपल्याला प्राप्त झाले आहे, ही भावना सर्व विधी आणि उपासने मागे आढळते. सुफलीकरणाशी निगडित देवता या लोक देवता आहेत त्या वृक्ष रुपी, नदी

रुपी, माती, दगड या रूपात पूजल्या जातात. या लोकदैवतांची मूलबंध शोधण्यासाठी लोकजीवन आपल्याला अभ्यासावे लागेल. मातृ देवतेच्या उपासनेत भूमी, पाणी हे आदी तत्व आहे. अनेक मातृदेवता ह्या जलदेवताही आहेत. जेथे जिथे जलाशय असतात तेथे 'साती आसरा देवता असतात अशी लोकधारणा आहे. भूमी लक्ष्मी आहे, म्हणून लक्ष्मी रेणुका, साती आसरा या सृजनाच्या देवता ठरल्यात. घटस्थापना करून भूमीच्या सर्जनशीलतेला नमन करणे, घरात अन्नपूर्ण च्या प्रतिमेचे पूजन करणे, इतकेच नाही तर अंत्यविधीसाठी लागणारा अग्नी मातीच्या मडक्यातून स्मशानात नेला जाणे एकंदर भूमातेच्या कृपेने आपल्याला सुख, संपदा, समृद्धी लाभते हे लोकसंस्कृती मानते. आदिम लोक संस्कृतीत स्त्रीचे प्रजनन आणि भूमीचे सुफलीकरण यांना विशेष महत्त्व होते. या संस्कृतीचे सारे विधी या दोन बाबींभोवतीच असताना दिसतात.

जेव्हा स्त्रीला अपत्य प्राप्ती हवी असते तेव्हा सृजनशील अशा जमिनीचा आधार वेगवेगळ्या विधींमार्फत घेतल्या जातो. म्हणजे भूमातेशी संबंधित असे विधी केले जातात. भरपूर फळं देणाऱ्या झाडाखाली स्त्रीचे प्रजनन विधी करणे, भरपूर पिकलेल्या भूमीतून अपत्यहीन स्त्रीला फिरवून आणणे, केळीचे मोठे सुफलन झालेल्या शेतामध्ये स्त्रीला फिरवणे श्रावण भाद्रपदातील सुफलित झालेल्या भूमीशी निगडित असलेली व्रते प्रत्येक स्त्रीने करणे, सुफलित असलेल्या तांदुळ, सुपारी, नारळ, केळ, नागवेलीचे पान या वस्तूने स्त्रीची ओटी भरणे पुत्रप्राप्तीसाठी कोसळणाऱ्या पावसात उभे राहणे, शाकांबरी व्रत, वृक्षाला पाळणा बांधणे यासारखे अनेक विधी लोक संस्कृतीमध्ये श्रद्धेने केले जातात. माता आणि अपत्य यांच्या स्वास्था संबंधिच्या सर्व बाबी भूमीच्याही निर्मितीमध्ये प्रतीक रूपात दिसतात. भूमी आणि स्त्री दोन्हीच्या सुफलीकरणासाठी व्रते केली जातात. ती सुफलनव्रते असलेले लोक विधी असतात. स्त्री ही भूमी सारखी सृजनशील व्हावी म्हणून नववधू किंवा गर्भवतीला हिरव्या रंगाचा शृंगार केला जातो. शेतीची पेरणी अपत्य असलेल्या स्त्रीच्या हातून करण्याच्या प्रथेमागे भूमी ही स्त्री सारखी सुफलीत व्हावी अशी भावना असते, यामधून भूमी आणि स्त्री यातील एकत्व भावना लोक संस्कृती जपत होती हे दिसते.

स्त्री आणि भूमी यांच्या साधर्म्यातून 'कृषीयातु विज्ञान (Agri-Magic)' निर्माण झाले. भारतातील सांस्कृतिक इतिहासातील फार मोठा कालखंड कृषीयातु विज्ञानाने व्यापलेला आहे. भूमीच्या सुफलीकरणाशी संबंधित सणांमधून प्रामुख्याने स्त्री ही लोकसंस्कृतीतील भूमीविषयक धारणेशी जोडली आहे. गौरीची पूजा म्हणजे कृषी लक्ष्मीची पूजा आहे. नवरात्रात लक्ष्मी, सरस्वती, काली या तिन्ही देवींची पूजा होते. दिवाळीत लक्ष्मीपूजन हे लक्ष्मीपूजन दिव्यांच्या सजावटीने केले जाते. दिवा हे सुफलनाचे तेजाचे प्रतीक मानल्या गेले आहे. भारतीय संस्कृतीत दिव्याला विशेष महत्त्व आहे. भारतीय सण, प्रत्येक उत्सव, ऋतुचक्र हे भूमीच्या सुफलनाशी जोडलेले आहेत. अडीच हजार वर्षांपूर्वी असणारी मातृसत्ताक पद्धती लोप पावून पितृसत्ताक पद्धती रूढ झाली, कृषी उत्पादन, कृषी वरआधारित बाकीचे व्यवसाय जसे दूध उत्पादन, वस्त्रे विणणे यात तज्ञ असणारी स्त्री ही हळूहळू अबला ठरवली गेली. समाज व कुटुंबातील तिचे महत्त्वपूर्ण असलेले स्थान बदलले. दुय्यमत्व तिला स्वीकारायला भाग पाडल्या गेले. भोगण्याची, श्रमिक, आदान-प्रदान करण्याची वस्तू असे दुय्यम स्थान तिला मिळाले. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती' हा अन्यायकारक विचार समाजात रूढ व्हायला लागला.

भूमीच्या सर्जनाशी जोडलेल्या विधी उत्सवाचा शोध घेताना जाणवते की, या व्रतात स्त्री प्रधानता आहे. या स्त्री प्रवासाचे चित्र विधी उत्सवातून व त्यासंबंधी विविध सणविधींमध्ये गायल्या गेलेल्या गाण्यातून जाणवते. हे विधी उत्सव भूमी, सूर्य आणि सर्जन यांच्या अनुबंधातून निर्माण झाले आहेत. जमिनीच्या सुफलीकरणाशी जोडलेले महत्त्वाचे उत्सव म्हणजे नवरात्र, दिवाळी संक्रांत गुढीपाडवा हे सण मातृपुजेशी निगडित आहेत. कृषीप्रधान संस्कृतीमध्ये शेतीच्या अनुसार जीवनक्रम स्वीकारलेला दिसतो. भूमी आणि स्त्रीच्या साधर्मामुळे स्त्रीला पूजनीय दर्जा मिळाला. शेती करताना तिफण पूजन धान्यव्रताचे पूजन, भूमीशी निगडित सूर्य, जल, बीज यांच्या व्रतांमध्ये स्त्रीला पूजनीय स्थान मिळाले. प्राचीन द्रविड संस्कृतीमध्ये स्त्रीच्या दर्जाचा अभ्यास करता येतो यी संदर्भात डॉ. विद्या व्यवहारे म्हणतात 'प्राचीन द्रविड संस्कृती स्त्री प्रधान असल्याने या संस्कृतीत स्त्रीला प्रतिष्ठा होती. स्त्रीची ही प्रतिष्ठा मातृदेवतेच्या उपासनेतून प्रचलित झाली. मातृदेवता

म्हणजे आदिमाता स्त्रीशक्ती. आदिमाता स्त्रीला पूजनीय स्थान देण्याची द्रविडांची ही परंपरा पुढे खंडित झाली आणि स्त्रीला दुय्यम स्थान मिळाले.' असे निदर्शनास येते की, आदीम काळात होत असलेले स्त्री पूजन वैदिक परंपरेत खंडित झाले. वैदिक परंपरेत तिला दुय्यम स्थान मिळाले. मातृदेवता बाजूला सारून पुरुष देवतांची निर्मिती वैदिक कालखंडात झालेली दिसते. शेतीच्या शोधा नंतर स्थिरावलेल्या मानवी समुहात आता कामाची वर्गवारी बदलली स्त्री घरी राहून शेती करू लागली तर पुरुष शिकारीसाठी बाहेर पडू लागला. स्त्रीही चूल आणि मूल असलेली भोग वस्तू म्हणून दिसू लागली.

लोकसंस्कृतीमध्ये स्त्रीला पूजनीय असा सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला परंतु पुढे वैदिक परंपरेत पुरुषसत्ताक पद्धती अस्तित्वात आलेली दिसते, याचे अनेक दाखले पुराण कथांमधून आपल्याला मिळतात. रावणाने सीतेचे केलेले हरण, गुरुपौर्णिमेच्या व्रतकथेत सत्यवतीवर लुब्ध होणारा पराशर ऋषी, चंद्राचे गुरु पत्नी ताराच्या प्रेमात पडणे, कुंती कथा, गांधारी कथा, द्रौपदी वस्त्रहरण अशा अनेक रामायण महाभारतातला कथेतून स्त्री भोगग्रस्त असल्याचे दिसते. स्त्रियांची अधोगती अनेक धर्मग्रंथातून दिसते.

➤ समारोप

वर आपण पाहिलेल्या भूमी आणि स्त्री संबंधीच्या अनेक विधी ह्या आदीम संस्कृतीमध्ये सामावलेल्या होत्या. या विधींच्या काही विकृत रूपाचा प्रभाव लोक संस्कृतीवर आजही पडलेला जाणवतो, काही वेळा यातून कर्मकांडयुक्त साधना आणि दिशाहीन श्रद्धा -अंधश्रद्धा यांचा समाज जीवनावर गाढा प्रभाव दिसतो. या साऱ्या गोष्टींमध्ये चांगल्या वाईटाचे धागे हे लोकसंस्कृतीमध्ये आढळतात.

आज स्त्री आणि सृष्टी वर अत्याचार होताना दिसत आहे. आपल्याकडे संस्कृतीकडे पाहण्याचा परंपरा नीट समजून घेण्याचा कोणताही निरामय दृष्टिकोन नाही. प्राचीन भारतीयांनी सगळ्या भूमीलाच देवता स्वरूप मानले होते. त्यांनी भूमीकडे फक्त उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहिले नाही उलट संपूर्ण भूमी ही आदिमातेच्या रूपातच त्यांनी पाहिली आणि पूजली मुळात देवपूजेची संकल्पना ही भूमिपूजन या सृष्टीपूजनातून उत्क्रांती होत गेली. भूमीप्रमाणे स्त्रीही जिवांना जन्म देऊन वाढवते पोसते. भूमी आणि स्त्री या भारतीय परंपरेनुसार एकच आहे. ही आदीम लोकभावना फार महत्त्वाची आहे.

➤ निष्कर्ष

आदिम काळच्या लोकसंस्कृतीत स्त्रीच्या दर्जाबद्दल समाज सकारात्मक विचार करीत होता. तिला सन्मानाचे, पूजनीय स्थान होते. स्त्रीमतवाद लोक संस्कृतीत जपलेला दिसतो. आदिम संस्कृतीतील लोककथांमधून आज अभिप्रेत असलेला स्त्रीवाद निदर्शनास येतो. बदलत्या आधुनिक कालखंडात आदीम लोकसंस्कृतीतील मूल्य जपवणुकीची गरज प्रकर्षाने जाणवते. ही मूल्य पुनर्स्थापित झाली तर खऱ्या अर्थी स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित होईल.

बरं झालं..

धर्मग्रंथाचे लेखक करणारी स्त्री, अशी नोंद नाही

हे ही बरं झालं..

कोणत्या धर्माने तिला पुरोहित केले नाही

हेही एका अर्थी बरं झालं

शंकराचार्य, मौलवी, पोप हे मुकुट धारण केले नाही आणि म्हणूनच

धर्माच्या नावावर झालेल्या कत्तली तिच्या नावावर टाकता आल्या नाहीत.

ती होती सृजनशील

शेतीचा शोध लावून भटक्यांना स्थिर केलं

जे जे सुंदर ते निर्माण केलं, त्याची जपवणूक केली

प्रेमाचं, मायेचा प्रतीक बनली..

फक्त तिने एकच करावं कोणत्याही धर्माच्या कुबड्या घेऊन

मार्गक्रमण करू नये

धर्मपक्षातून स्वतःला मुक्त करावं

‘मुक्ता’ होऊन जगावं

‘मुक्ता’ ही सुद्धा सौंदर्याची परिभाषाच आहे...





स्त्रीची समाज आणि आर्थिक प्रगती मध्ये भूमिका



डॉ. अनुपमा लाभे, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा, येथे सहाय्यक प्राध्यापक आहेत. RTMNU, नागपूर येथून त्यांनी पदव्युत्तर पदवी आणि पीएचडी प्राप्त केली. त्या वाणिज्य शाखेत नेट उत्तीर्ण आहेत. यांचे अनेक संशोधनात्मक लेख आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय तसेच जिल्हास्तरीय स्तरावर प्रकाशित झाले आहेत. त्यांनी आपली चार्टर्ड अकाउंटंट आर्टिकलशिप पूर्ण केली आणि इंटरमिजिएट ग्रुप क्लिअर केला आहे. सध्या त्या प्लेसमेंट सेलच्या प्रमुख आहेत. त्यांनी महाविद्यालयात कार्यशाळा, प्रदर्शने, स्पर्धांचे आयोजन केले आहे. त्या राज्यस्तरीय आणि जिल्हास्तरीय परिषदांच्या संयोजक होत्या आणि आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय परिषदांमध्ये संशोधन प्रबंध सादरीकरणाचा एक भाग होत्या. आजपर्यंत त्यांच्या खात्यात तीन पुस्तकांची नोंद आहे.

आज आपण प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीचा सहभाग पाहत आहोत. कुठेही ती पुरुषाच्या मागे नाही. प्रत्येक क्षेत्रात तिने आपली छाप सोडली आहे. आज घरा पासून ते देश सांभाळण्याचे काम स्त्री करताना दिसत आहे. बऱ्याच ठिकाणी आपण स्त्रीचा एकाधिकार पाहत आहोत ज्या मुळे ती अशिक्षित असली तरी घराचा भार समर्थ पणे सांभाळताना दिसत आहे. जसे घरकाम-मदतनीस म्हणून काम करताना स्त्रीच दिसते जिथे अजूनही काही पुरुष मंडळी काम करताना दिसत नाही. आज ती पाच सहा घरचे काम करून उत्तमपणे स्वतःच्या घराचा भार उचलत आहेच. काही पुरुषांच्या व्यसना मुळे घरच्याघरं उध्वस्त होताना दिसत आहेत, तर स्त्री ते घर सावरताना दिसत आहेत. विविध व्यसनांच्या अधीन असलेले पुरुष समाजाच्या दृष्टीने घातक ठरत आहेत तर तीच स्त्री अर्थार्जनाचे विविध स्रोत

शोधून देशाच्या आर्थिक उन्नती मध्ये भर घालत आहेत. रात्रीचा दिवस करून घरातील अंधःकार दूर करत आहे, अबला नारीच सबला सिद्ध होत आहेत. कुठे तरी परिस्थितीला कंटाळून आत्महत्या करणारे पुरुष सर्व ठिकाणी दिसत आहेत. संसार अर्ध्यावर उघडा टाकून नवरा गेल्यावर तोच संसार उभारण्याचं काम तीच करत आहे. कित्येक जागी आपण संसारातील अडचणींना समोर जाण्याचे सामर्थ्य सगळ्याच पुरुषांमध्ये नसल्याने स्त्रीच त्या अडचणींचा सामना करण्यासाठी सज्ज आहे असे आपण पाहतच आहोत. स्त्री आत्महत्येचे प्रमाण पुरुष आत्महत्ये पेक्षा कमी आढळते. पुरुषांचे कारणे पाहिले तर व्यसनांना बळी पडून किंवा अति आत्मविश्वासा मुळे कर्ज बाजारी झाल्याने आत्महत्या करत आहे. तर स्त्री आपल्या व्यक्ती कडून अपेक्षाभंग झाल्यामुळे किंवा त्यांच्या जाचाला कंटाळून आत्महत्या करताना दिसतात. पण बाहेरच्या परिस्थितीला घाबरून त्या पळ काढताना दिसत नाही.

एक स्त्री विविध रूपे धारण करताना आपल्याला दिसते. ती एक अन्नपूर्णा बनून स्वयंपाकाची, लक्ष्मी बनून धनाची, सरस्वती बनून शिक्षणाची, दुर्गा बनून संरक्षणाची जबाबदारी घेत असते. घरातील जबाबदारी सांभाळून बाहेरील कर्तव्य सक्षमपणे पेलतांना दिसते.

स्त्री आर्थिक विकासा विविध प्रकारे स्वतः च्या परीने सहयोग करीत असते. अगदी घरीबसून वस्तू तयार करून विकण्या पासून तर एक मोठी उद्योजिका बनवून निर्यात करून देशाच्या आर्थिक प्रगतीत ती सहभाग घेत असते. आज विदेशात मध्ये हस्त वस्तूंची मागणी वाढत आहे, त्याची पूर्तता करण्यात आपल्या ग्रामीण भागातील महिला अग्रेसर आहेत. विविध सणामध्ये नावीन्य आणून त्या आपला उद्योग स्थापित करीत आहेत. उदाहरणार्थ मंगळागौरी मध्ये खेळ खेळण्याचा त्या करार करून स्त्रियांना रोजगार निर्मितीचे काम करताना दिसतात. घरगुती खानावळी पासून मोठे रेस्तराँ त्या चालवताना दिसतात. समाजाच्या विविध वस्तुंच्या मागणी पुरविण्याच्या संधी शोधून तसेच महाग वस्तूंचा पर्याय शोधण्यात भारतीय स्त्रीचा हात कुणीच पकडू शकत नाही. घरातील बचत, खर्च ह्यांचा योग्य मेळ साधून परिवारातील आर्थिक अडचणी त्या सोडवित असतात जवळपास प्रत्येक घरी आपण पाहत आहोत. महिला बचत गटाची यशस्वीता ही स्त्री

व्यवस्थापनाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. आज महिला बचत गटामुळे कित्येक वस्तू स्वस्त दरात उत्पादित होत आहेत त्यामुळे वस्तुंच्या मागणी वाढत आहेत. वस्तुंच्या वाढत्या मागण्या पुरविण्यासाठी पुन्हा नवीन उद्योग स्थापित होत आहेत. रोजगार निर्मिती तसेच आर्थिक प्रगतीत त्याचा फार मोठा हातभार लागलेला दिसत आहे. म्हणूनच स्त्रीयांचा आर्थिक प्रगतीत सहभाग दुर्लक्षित करण्या सारखा नाही.

आर्थिक प्रगती बरोबर तिचा सामाजिक कार्यातील सहभाग देखील उल्लेखनीय आहे. एक चांगला व्यक्ति घडविण्याचे काम स्त्री करत आहे. घरातील प्रत्येक सदस्य उत्तम संस्काराने युक्त असेल तर एक उत्तम समाज निर्माण होऊ शकतो. विविध अपराधांना जर आळा घालायचा असेल तर एक सुसंस्कारित समाज असणे आवश्यक आहे. एक स्त्री जी 'माऊली' ह्या शब्दाने संबोधित केल्या जाते तीच एक उच्च मूल्य असलेला समाज निर्माण करून आपले समाजापर्यंत कर्तव्य पूर्ण करीत असते. माऊली हा शब्द अत्याधिक प्रेम, जवळीक, आदर दर्शविणारा शब्द आहे. स्त्री ह्या शब्दातच माया जोडलेली आहे. म्हणूनच पुरुषांना सुद्धा प्रेमाने आदराने माऊली म्हणण्याची प्रथा आपल्याला पाहायला मिळते आहे. जसे ज्ञानेश्वर माऊली, विठ्ठल माऊली इत्यादी. थोडा जाणण्याचा प्रयत्न करू ह्या लेखा द्वारे माऊली म्हणजे काय? आणि तिची सामाजिक जबाबदारी ती कशी पूर्ण करीत असते. आपण अर्थार्जन करता करता ती समाजाला रोजगार निर्मिती करून देत असते, आता आपण तिची घरातील मुलाना संस्कारित करून सुसंस्कृत समाज निर्मितीची भूमिका जाणून घेऊ.

माऊली - आई, जी मुलाना प्रेमाने गोंजारत, रागवत योग्य मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न करते. पण मूल परत चुकले तर दरवेळेस कठोर शिक्षा ना करता पुन्हा त्याला योग्य रस्ता दाखवते. आणि म्हणूनच मुले वडिलां पेक्षा आई जवळ मनमोकळे पणाने बोलत असतात. कुठेतरी घरी मुलाना आपल्याला समजून घेणारे कुणी आहे, आपले ऐकून घेणारे कुणी आहे, चूक झाल्या तर पुन्हा योग्य मार्गदर्शन करणारे कुणी आहे, हा आत्मविश्वास बाळगून घरी आणि दारी वागतात जरा आपण वेगळा विचार करूयात. जर आई मुलाला समजून न घेता त्याला प्रत्येक गोष्टीत रागवत असेल, त्याला दुस-याचे उदाहरण देवून घालून पाडून बोलत असेल,

त्याच्या प्रत्येक बाबतीत उणिवा काढत असेल तर तो स्वतःचा आत्मविश्वास गमावून बसतो किंवा समाजाच्या दृष्टीने घातक पण ठरू शकतो. एका उत्कृष्ट समाजाची निर्मिती एक स्त्रीच करू शकते, म्हणूनच 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जग उद्धारी' असेल म्हटले जाते.

बऱ्याच समाज सुधारकांना फक्त आईच संस्कार देऊ शकते ह्यावर आक्षेप असू शकतो. पण सर्वसाधारणपणे वळण लावणे ही आईचीच जबाबदारी असल्याचे मानले जाते आणि पाहण्यात पण तसेच जास्ती आढळून येते. आई ही गर्भातूनच संस्कार देण्याचे काम करत असते. बाळाची नाळ आईशी जोडली असते. गर्भधारणे पासून आईला चांगले विचार कर, आनंदी रहा, चांगले वाच हे सांगितले जाते. म्हणजे बाळाला आईकडून अर्भक असल्यापासूनच संस्कार प्राप्त होत असतात. महाभारतातील अभिमन्यूचे उदाहरण आपल्या सगळ्यांना माहीतच आहे. जिजामाता लहान पणा पासूनच शिवरायांना रामायण आणि महाभारतातील कथा सांगत असत. थोर पुरुषांच्या कथा ऐकल्यामुळे योग्य मार्गदर्शनामुळे शिवराय घडले. ते संस्कार आई कडूनच त्यांना प्राप्त झाले. साने गुरुजींची 'श्याम ची आई' पण आईचा श्याम वर असलेला प्रभाव दाखवते. स्वामी तिन्ही जगाचा आई विना भिकारी. संस्कार ही जीवनाची पुंजी आहे. संस्कारानी संपन्न व्यक्ति हीच खरी श्रीमंत व्यक्ति आहे. म्हणूनच संस्कार देणारी आईच नसेल तर ती व्यक्ति भिकारी समजली जाते. खाण्यापिण्याची, अभ्यासाची, खेळण्याची, बोलण्याची, वागण्याची, कामाची तसेच शिस्तीची सवय आईच लावत असते. आई ने समजावून देखील मुलगा किंवा मुलगी ऐकत नसेल तर कठोर शिक्षा करायला देखील मागे पुढे पहात नाही, देशा साठी आपला एकुलता एक मुलगा देखील समर्पित करणाऱ्या माता आपल्याला पाहायला मिळतात. देश मोठा आणि त्या साठी सर्वस्वाचा त्याग करण्याची वृत्ती ही आई कडूनच प्राप्त होते. महाभारत आणि रामायण काळा पासूनच आपण पुत्र प्रेमा आधी देशा प्रति कर्तव्य आपण पाहत आहोत. मुलाला योग्य वळण लावण्यासाठी त्याला जर दूर ठेवावे लागले, काही कठोर निर्णय घ्यावे लागले तरी मागे पुढे ना पाहता तो निर्णय स्त्री घेताना पाहत आहे. महाराणा प्रताप ह्यांच्या जीवनातील प्रसंगांवर जर प्रकाश टाकला तर स्त्रियांना देश रक्षणासाठी साठी आणि समाज कल्याणासाठी घेतलेले निर्णय, पन्ना दाई ची पुत्र समर्पणाची

कथा सर्वश्रुत आहे. अगदी पाहिले पासूनच स्त्रीच्या समाजाच्या दायित्वच्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केलेले पाहिले जात आहे. आत्ताच्या समाज सुधारक सिंधुताई सपकाळ, राणी बंग, साधना ताई आमटे यांचे समाज कार्य वाखाणण्यासारखे आहे. ह्या आणि अनेक स्त्रिया आपल्या पतीच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करून समाज कल्याणासाठी इतरांना देखील प्रेरित करीत आहेत. स्त्रीचे सामर्थ्य अनन्य असाधारण आहे, आणि म्हणूनच ती लक्ष्मी, सरस्वती आणि दुर्गाच्या नावाने पूजनीय ठरते. विविध प्रासंगी विविध रूपे धारण करणारी स्त्री एक अलौकिक देणगी आहे.





स्त्री आणि सामाजिक दृष्टीकोण!



सौ. अल्पना वनमाली, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे कनिष्ठ महाविद्यालय शिक्षिका म्हणून सेवेत आहे. त्यांची शैक्षणिक पात्रता- पुणे विद्यापीठातून बी. कॉम. तसेच रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठातून एम. कॉम. आणि एम. कॉम. (अॅडी.) तथा बी. एड. पदव्या प्राप्त केल्या आहे. त्यांनी कृषी विज्ञानसंस्था, पिपरी (मेघे), श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय पिपरी (मेघे), येथे कार्य केले आहे. ह्या वाचन, लेखन, वक्तृत्व, सांस्कृतिक व सामाजिक कार्य, असे छंद जोपासतात.

निर्मिकाची एक उत्कृष्ट अप्रतीम तेवढीच तरल, हळवी, सहनशील निर्मिती म्हणजेच स्त्री. जणूकाही साखर झोपेत घेतलेला उश्वास. स्त्रीला देवाने गर्भाशय देऊन तिला पुरुषापेक्षा वेगळी ओळख दिली आहे. स्त्री आणि पुरुष हे बायोलॉजिकल भिन्न आहेत आणि ही भिन्नता त्यांना एकमेकांपासून वेगळी ठरवते. ज्या दिवशी स्त्री ही स्वतःची वेगळी ओळख, स्वतःची वेगळी भिन्नता ओळखेल त्या दिवशी ती सक्षम बनेल. समाजामध्ये स्त्रीचा दर्जा हा तिच्या वैवाहिक दर्जावरून ठरविल्या जाते. पती असेल तर तिचा दर्जा हा वरचा असतो. पतीचे निधन झाले असेल त्या स्त्रीचा दर्जा हा खालचा असतो. जी पतीपासून विभक्त राहात असेल किंवा जिचा घटस्फोट झाला तिलाही समाजात दुय्यम दर्जा मिळते.

अशी ही स्त्री प्राचीन काळात पुरुषाच्या बरोबरीच्या दर्जाने वावरत होती.

वेदाच्या आरंभीच “नररत्नाची खाण” असा स्त्रीचा गौरव केलेला आहे. राष्ट्रसंतांच्या “ग्रामगीता” मध्ये विद्या गुरुहुनी थोर आदर्श मातेचे उपकार” अशी थोरवी गायलेली आहे. “यत्र नार्यस्तू पूज्यंते रमंते तत्र देवता”।

जिथे स्त्रियांची पुजा करणारी, तिला देवतेचे रूपात मानणारी आपली सर्वश्रेष्ठ संस्कृती ही केव्हापासून स्त्रियांच्या अपमानात कारणीभूत ठरायला लागली हे मात्र कळायला मार्गच उरला नाही. काळानुसार स्त्रीचा कधीकधी दर्जा हा घसरायला लागला आणि त्याचे रूपांतर हे तिच्यावरील अत्याचारात झाले. समाजात तिचा दर्जा खालावला, स्त्री आणि पुरुष ही दोन्ही त्या निर्मात्याचीच देण आहे. पण 'स्त्री' ही पुरुषापेक्षा अतिशय सहनशील असते म्हणून देवाने मातृत्व स्त्रीकडे दिलंय! ९० टक्के स्त्रिया ह्या कुटुंबवत्सल आणि कुटुंब कल्याणाचाच फक्त विचार करतात. आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभी राहण्याची काही सुशिक्षित स्त्रियांवर कौटुंबिक परिस्थितीमुळे वेळ येते. हुशार मुली ते आव्हान स्विकारतात, स्थिरावतात आणि यशस्वी होतात. कधी कधी लग्नानंतर घरचे लोकं नोकरी सोडायला लावतात. आयुष्यभर घरच्या लोकांची आणि नवऱ्याची मर्जी सांभाळण्यातच त्यांचे आयुष्यखर्ची पडते आणि पाठीवर कधी कोणाकडून कौतुकाची थापही पडत नाही. तिला हे सर्व समजते की, नोकरी निव्वळ पैशासाठीच असते का? शरीराबरोबर ती एक बुद्धीची गुंतवणूक आनंददायी असते, संयमाची शिकवण असते, शिस्तीचा वस्तूपाठ आणि समुहामध्ये स्वयंसिद्ध करण्याची संधी असते. सर्वात महत्त्वाचे आत्मानंद, आत्मविश्वास आणि स्वाभिमानाने जगणं असते.

परिस्थितीशी दोन हात करून लढतांना तिनेच नेहमी तडजोड करायची. स्वतःची दुःखे हृदयात लपवायची कितीही असहय झालं तरी ओठावर नाही आणायचं. सदैव ओठावर हसू आणि मनात आसू पुसायचे. स्त्रीला मन मोकळं करायलाही एकांत शोधावा लागतो! कोणीतरी पाहील म्हणून अश्रुही डोळ्यातच थांबवायचे! असतात नोकरी करायची हौस असतेच असे नाही, त्यामुळे जीवाची घालमेल होत असते जीवाची! कुठेतरी मनात खोलवर सल सलत असतो तिला, पण कधीच चार चौघात ती जाणवू देत नाही.

सर्वजण विसरतात ती ही माणूस आहे, तिच्याही सहनशिलतेला कुठेतरी अंत आहे. घरसंसार तर तिलाही जपायचा आहे. समाजासाठी नाही तर तिला स्वतःसाठी ही जगायचं आहे. तिचे आत्मबल तुमची साथ नसली तरीही असाध्य ते साध्य करू शकते पण तिचे पाय मागे खेचल्यास ती अतिशय दुःखी होते कारण तिला एक खेळणं समजलेले असते.

जसे हिन्याला पैलू पाडल्यानंतर तो अधिक मौल्यवान होतो त्याप्रमाणे समाजामध्ये असेही काही परिवार आहेत जे आपल्या सुनेला मुलीप्रमाणे वागवितात तिला आपल्या पायावर उभे राहण्याकरीता पाहिजे ती मदत करतात, तिचे शिक्षण पूर्ण करण्याची आवड जपतात, तिच्या आजारपणात सर्वतोपरी मदत करतात. ज्यामुळे तिचे दुःख तर हलके होतेच पण जगण्याला एक अर्थ येतो. आपले “माहेर” ती मनात ठेवून सासरी जसे समुद्राला सरिता मिळते तशी तन-मन-धनाने एकरूप होते. समाजामध्ये एक मानाचे स्थान अशी स्त्री कमावू शकते. माझ्या नजरेसमोर अशा कितीतरी स्त्रिया आहेत ज्यांच्या पतीचे अकाली निधन झाले तरी आपल्या अपत्याकरिता, परिवाराकरिता त्यांनी दुसरा विवाह करण्यास नकार दिलेला आहे. आपल्या विचारांशी ती प्रामाणिक आहे. आदरणीय प्र.के. अत्रेनी म्हटल्याप्रमाणे “संसार हा कमळाच्या फुलांनी आणि चिखलाने भरलेल्या एखाद्या सरोवराप्रमाणे आहे, त्यात बुडणाऱ्या माणसाला एकवेळ त्या चिखलातून पाय बाहेर काढता येतील. पण त्या कमळाच्या कोमल तंतुंची पायाभोवती बसलेली मगरमिठी कधीही सोडविता येणे शक्य नाही.”

समाजामध्ये असणाऱ्या काही चुकीच्या रूढी, परंपरा आपल्या समजूतदारपणाने ती हाताळू शकते. दोन पिढीच्या विचारामध्ये राहणीमान यात फरक असणारच पण घरातील वयस्कर माणसांना न दुखवता येणाऱ्या आव्हानांचा ती स्विकार करून “सुवर्णमध्य” साध्य करू शकते. एका गावातील पुरुष खूप दारूचं व्यसन करीत होते आणि स्त्रियांना शिवीगाळ आणि मारझोड केली. तेव्हा सर्वच स्त्रिया एकजूट झाल्या अर्थात दुर्गेचं रूप धारण केलं म्हणजे सर्व मिळून दारू पिणाऱ्या नवऱ्याला बेदम मारझोड करीत, त्यामुळे गावातील सर्व पुरुषांची दारू सुटली आणि स्त्रियांनाही आपलं आयुष्य आनंदाने जगता आलं! जर समाजामध्ये आपण समजू या ५० टक्के लोकसंख्या स्त्रियांची आहे आणि ती जर प्रत्येक कार्य तिच्या शक्तीप्रमाणे करू शकते, तर तो देश कदापि मागासलेला राहणार नाही, विकसितच होईल! स्त्री सदैव सत्यम् शिवम् सुंदरम् चा विचार करत अति उत्तम कार्य आपल्या हातून झालं पाहिजे असा प्रयत्न करत असते.

पं. नेहरू म्हणतात, “जनतेला जर जागृत करायचे असेल तर आधी स्त्रीला जागृत करा. तिने जर एकदा पाऊल पुढे टाकले की, तिचे

कुटुंब पुढे सरकते, गाव पुढे सरकते, आणि देशही पुढे सरकून त्याचा विकास होतो. यासाठी स्त्री ही मात्र शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्ट्या मजबूत असायला पाहिजे. स्त्रीला जर सर्व दृष्टीने मजबूत बनवायचे असेल, सक्षम बनवायचे असेल तर खऱ्या अर्थाने गरज आहे समाजाला स्त्रीवादी बनण्याची. स्त्रीवादी बनणे म्हणजे स्त्रीला न्याय देणे. तिला सक्षम बनविणे, तिला तिच्या अधिकाराची जाणीव करून देणे. जेणेकरून ती स्वतःच सक्षम होईल.

एखादी स्त्री समजा विधवा झाली तर गरज आहे तीला समाजाने भावनिक आधार देण्याची, समाजात तिचा दर्जा कायम राहील याची काळजी घेण्याची. समाजाच्या प्रवाहात तिला सुखाने नांदू देण्याची. तिला तिच्या अधिकाराची जाणीव करून देण्याची. आजही आपल्या समाजात काही ठिकाणी पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे विधवा स्त्रियांच्या समस्या ह्या चिंताजनकच विषय आहे. विधवा स्त्रियांना आजही समाजातील पुरुष व्यवस्थेशी लढा द्यावा लागतो. आज विधवांना कौटुंबिक समस्ये सोबतच त्यांना सामाजिक, भावनिक, मानसिक, लैंगिक समस्यांना सुद्धा तोंड द्यावे लागते. समाजाची घडी सुव्यवस्थित चालण्यासाठी स्त्रियांना समानतेने वागणूक मिळायलाच हवी.

स्त्रियांना नेहमीच तू परावलंबी आहे अशी वागणूक देवून हे तिच्या मनावर बिंबवले आहे की तू कोणाच्या आधाराशिवाय जगू शकत नाही. या विचाराने तिला परावलंबी व दुर्बल बनवले जाते. हीच दुबळी, परावलंबी स्त्री आपल्या पुढच्या जन्म हे संस्कार देवून एका दुबळ्या पिढीला वळण देते. आणि यातूनच राष्ट्राचे अधःपतन सुद्धा होते.

जर तुम्हाला उज्वल वीरवृत्तीचे भावी युवा पाहिजे असेल तर तुम्हाला आधी वीरमाता बनावे लागेल. जर मातांनाच वीरवृत्तीचा, राष्ट्रप्रेमाचा, समाजभानाच्या दायित्वाचा स्पर्श नसेल तर त्यांच्यातच जर हे संस्कार रुजवल्या गेले नसेल तर त्या त्यांच्या मुलांमध्ये हे भाव, हे संस्कार रुजवणार तरी कशी ?

आपण इतिहासात डोकावून पाहिले असता आपल्याला वीरपुरुषांच्या वीरमाता दिसतात. ज्या अत्यंत तपस्वीनी प्रतिकाराला सज्ज अशा रणरागीणी होत्या.

“भरतची आई शकुंतला, छत्रपती शिवाजी राजांची आई माँ जिजाऊ”

म्हणजेच जर तुम्हाला राष्ट्रात, महापुरुष जन्मास घालायचे असेल तर आधी “पहीले तो करो देवकी जैसी मातायें जगमें पैदा” हाच मंत्र लक्षात घेतला पाहिजे. यासाठी त्यांना तेजस्वी शिक्षण, प्रभावपूर्ण कार्याचे क्षेत्र, याचे ज्ञान देणे गरजेचे आहे. नुसत्या रांगोळीत चक्र काढून भागणार नाही तर त्या चक्राचा दैनंदिन जीवनात उपयोग करणेही शिकवले पाहिजे.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे लहान वयापासून मुलींना तू एक स्त्री आहे, घरच्या सर्व मानमर्यादा तूच सांभाळायच्या आहे याच आधारावर तिला वागणूक देवू नये. तिच्याकडे एक स्त्री म्हणून बघण्यापेक्षा एक व्यक्ती म्हणून बघा आणि एक चांगला व्यक्ती कसा असायला पाहिजे तसेच शिक्षण, चांगले संस्कार तिला द्या त्याकरीता लक्ष ठेवणे पालकांचे कर्तव्य आहे. तिच्या पंखांना उडण्याचं बळ द्या त्यामुळे कुठल्याही क्षेत्रात ती सहज उंच उंच उडाण भरू शकेल.

या सर्व गोष्टींसाठी स्त्रीने सर्वप्रथम सक्षम होणे गरजेचे आहे.

“बांगड्यांच्या किणकिणांत गुंतलेले श्वास तू सोडव
तुझ्या स्वतंत्र्याच्या आड येईल त्या प्रत्येकाला तू बडव.

अंधाराला घाबरणारी जमात नाही आपली
पाईक हो प्रकाशाची सूर्य उगाच उगवत नाही

अंधारांच्या आडोशाला जगणं आता सोडून दे
मन मेंदू मनगटाच्या जोरावर जग सारं जिंकून घे.....!”





अवडंबर



डॉ. मेघा चुटे, शैक्षणिक अर्हता- एम ए मराठी, सेट, पी. एचडी. (संत तुकारामाच्या काव्यातील ईश्वर संकल्पना एक चिकित्सक अभ्यास) अमरावती विद्यापीठ यांनी २२ वर्षा पासून विविध वरिष्ठ महाविद्यालयात मराठी विषयांचे अध्यापन केले आहे सध्या गो.से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे कार्यरत आहे. यांना कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान नाशिक यांच्याकडून 'साहित्यभूषण पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. भारतातील विविध दुर्गमभागात रुजलेली लोक चित्रकला वारली, मधुबनी, गोड, चित्रकथी, लीप्पन, पट्टचित्र, मंडला, भिल्ल, कलमकारी, संधाल, पिचवाई फड, साओरा, गुजरी, मंजुषा, धुलीशिल्प, कोलाम, तजावर, पिठोरा सगळ्या आदिवासी लोकचित्रकलाचे जतन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे यांनी विविध विषयांवर काव्य लेखन तसेच ललित लेखन केले आहे. यानी विविध काव्य समेलनात सहभाग नोंदविला आहे.

खोटे अवडंबर माजवू नका ,
हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

रडलो आम्ही जरी आसवे तुमचे प्रभावी
नाटकीय सांत्वना, मुखवटे फसवीच सारी
लाभली असे तुम्हा दिवाळी ,खोटा उजेड दावू नका
हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

गर्दीत माणसाच्या हरवलो आम्ही जरी
 ही गर्दी तुम्हीच केली हे विसरू नका
 उजेडी आमच्या अनामिक चेहरा न्याहाळू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

आमच्या आसवांचा लिलाव का मांडला ?
 बेगडी दया ही दाखवे आमचे दावणीला
 हारतुऱ्यांनी डागण्या देऊ नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

फोटो ,सत्कार पेपरात रोज पाहिले
 हालबेहाल आमुचे अंतरी तेच राहिले
 निखारे काळजात आता फुलवू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

खपलो आम्ही जरी ही जखम आहे उद्याची
 रद्दी होईल उद्या आजच्या पेपराची
 नात्यागोत्यांचा उगीच डांगोरा पिटू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

पुसेल का आसवे कुणी ? भावनांना मोल द्याया
 नको बेगडी दया ही आम्हा न्याय द्याया
 कहाणी आमची, व्यापार तुमचा करू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

काटे फुलत आहेत माझ्या सावलीला
 अनवाणी पायांची चाळण दिसेल का कुणाला ?
 आमच्या रक्तफुलांची उधळण वाऱ्यावर करू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

झाली अहिल्याची शिळा ,ना काळ तो संपला
 इंद्राचे काय झाले ?काळ का थांबला ?
 प्रभू रामचंद्रा नशीबी पतितेचा टिळा लावू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

स्त्री तू हो दुर्गा भवानी ,तूच सावित्री, तूच सीता
 तूच वेद ,तूच ऋचा
 दुष्टतेचा यज्ञकुंडी माता भगिनींनो जळू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका

तू आता कडाडणारी वीज आहे
 डोंगर, पर्वत ,वसुंधरेला चिरणारे चंडिकेचे रूप आहे
 सावधान रक्तबीजा ! स्वप्नात आता राहू नका
 हुंदका बाजारी आणू नका

ना कहाण्या संपल्या, द्रौपदी चा महाभारत रंगला
 दुर्योधन ,दुःशासनांनो स्त्री पदरास स्पर्शू नका
 इतिहासाचे पान फाटले, कबर तुमची खोदू नका
 हुंदका आमचा बाजारी आणू नका.





जाण स्त्री शक्तीची....



डॉ. नीलम ठवसे, मागील ७ वर्षांपासून वरिष्ठ महाविद्यालयात हिंदी विषयाचे अध्यापन करीत आहे. सध्या गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे कार्यरत आहे. यांची शैक्षणिक अर्हता एम. ए. हिंदी, एम. ए. भाषा शास्त्र, एम. फिल., असे आहे. तसेच यांची पीएच. डी. (महेश एलकुंचवार के हिंदी मे अनुदित नाटकों का अनुवादपरक मुल्यांकन) या विषयावर आधारित आहे.

आधुनिकतेच्या या कालखंडात महिला सक्षमीकरण यावर अधिक चर्चा होतांना दिसून येते. महिलांचे महत्त्व लक्षात घेता प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांमध्ये सुद्धा उल्लेखित आहे कि यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता : अर्थात जिथे स्त्री पूजनीय आहे, तेथे देवता आनंदाने वास करतात.

आज स्त्री सक्षमीकरणावर अनेक कार्यक्रम, व्याख्याने आयोजित केले जातात एवढेच नाही तर ८ मार्च हा दिवस 'महिला दिन' म्हणून सर्वत्र भारतात साजरा करण्यात येतो पण खरच का वर्तमान युगात महिला दिन साजरा करण्यात येतो, तो महिला सशक्त झालेल्या आहेत म्हणूनच का? हो.... म्हणूनच अधिक उत्साहाने साजरा केला जात आहे. समाजात स्वकर्तृत्वाने स्त्रियांनी आपले नाव अजरामर केलेले आहे आणि करीतही आहेत ते कशामुळे? काय त्या पुरुषी गुलामगिरीतून मुक्त झाल्यात म्हणून की त्या स्वतःची शक्ती ओळखु शकल्यात म्हणून.... हा तर फार मोठा प्रश्नच आहे.

बरेचदा असे म्हंटले जाते स्त्री ही समाज बंधनातून मुक्त झालेली आहे. तिला स्वातंत्र्य मिळाले म्हणूनच अबला समजली जाणारी स्त्री समाजात आपला ठसा उमटवित आहे. ती स्वतःचे विचार-मत सर्वासमोर सक्षमपणे मांडत आहे, पण खरच असे घडतय का ? तुम्हाला सुद्धा असेच

वाटते का ? जर असे वाटत असेल तर मग इतिहासात ज्या स्त्रियांनी आपले नाव विशेषत्वाने नोंदविले आहे ते त्यांनी कशाच्या बळावर राणी लक्ष्मीबाई, जिजाबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई होळकर, आनंदीबाई जोशी, मीराबाई, इ. महिला तर पुरुषप्रधान संस्कृतीतच जन्माला आल्या होत्या ना ? ह्यांनी स्वकर्तृत्वाने इतिहासात आपले नाव नोंदविले ... मग कसे म्हणता येईल 'त्यावेळी स्त्री ही बंधिस्त, परावलंबी जीवन जगत होती.'

प्राचीन काळाच्या तुलनेत विचार केला तर मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांच्या सन्मानाची पातळी लक्षणीयरित्या कमी झालेली दिसून येते. महिलांना प्राचीन काळी जो आदर दिला जायचा तो मध्ययुगीन काळात कमी होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे कुठे-कुठे पुरुषप्रधान संस्कृतीचे अधिपत्य तर कुठे पुरुषी अहंकार. स्त्रीही नेहमीच स्वताःच्या स्वाभिमानाचा, स्वत्वाचा विचार न करता सामाजिक रुढी -परंपरा तसेच अपत्यांचे मन जपत राहिली. आज स्त्रीला खऱ्या अर्थाने गरज आहे स्वतःचा स्वाभिमान राखून 'स्त्री शक्ती' जाणून घेण्याची. आता स्त्री शक्ती म्हणजे नेमके काय ? स्त्री शक्ती म्हणजे कुणावर अधिकार गाजविणे किंवा कुणाला आपल्या अधिपत्याखाली, दबावाखाली ठेवणे नव्हेच, तर स्वयं प्रेरणेने, सहकार्याचा हात हातात देऊन साथ देणे.

समाजात एक वाक्य कायम अधोरेखित आहे, की स्त्रीला पुरुषाच्या मदतीची आवश्यकता असते. खरे पाहता तिला तसाच मदतीचा हात हवा असतो तो तिच्यासारख्याच दुसऱ्या स्त्रीच्याद्वारे मिळणाऱ्या प्रेरणेचा. स्त्री ही अबला आणि मानसिकतेने दुबळी झालेली आहे, तर ती केवळ पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्येच, असे प्रकर्षाने म्हंटले जाते आणि ते सत्यही आहे, पण स्त्रीचे मानसिक खच्चीकरण करण्यात पुरुषाला साथ देणारीसुद्धा एक स्त्रीच असते हे ही तेवढेच कटू सत्य आहे. ज्याप्रमाणे एका काव्याला मधूर गीत रूपात यायला संगीताची साथ हवी असते, त्याचप्रमाणे स्त्रीला तिच्या शक्तीची आणि अस्तित्वाची जाणीव करून देऊन तिने घातलेल्या सादेला पुरुषाच्या आणि दुसऱ्या स्त्रीच्या सकारात्मक विचारसरणीच्या प्रतिसादाची नितांत आवश्यकता असते. कारण तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रीचे स्त्रीत्व जपल्या जाईल. तिला तिचा स्वाभिमान राखून जगता येईल आणि तेव्हाच महिला दिन साजरा करणे सार्थक होईल.

भारतीय समाजात काही जुन्या समजुती आणि परंपरा अजूनही आहेत ज्या महिलांच्या सक्षम होण्यात अडथळे निर्माण करतात . एकीकडे स्त्री ही पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करीत दिसत असली तरीही दुसरीकडे स्त्री समानतेच्या अधिकाराचा लढा कायम सुरूच आहे. काही समाजात पुरुषवर्गाचा महिलांना दाबून ठेवण्याचा प्रयत्न तर दुसरीकडे काही जागी कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण, हा महिला सक्षमीकरण यात असणारा सर्वात मोठा अडथळा आहे. एकीकडे पुरुष हा स्त्रीला आपली अर्धांगिनी म्हणवून घेतो, म्हणून ती सदैव पुरुषाची शक्ती बनून त्याला साथ देते व संघर्षाच्या वेळी ढाल बनून सर्वतोपरी सहकार्य करीत असते . या संदर्भात सुभाषितकारांनी म्हटलेच आहे की, कार्येषु दासी,करणेषु मंत्री, भोज्येषु माता, शयनेषु रम्भा। धर्मानुकूल क्षमया धरित्री, भार्या च षाङ्गुण्यवतीह दुर्लभा ।। अर्थात गृहकार्यात दासी, कार्य प्रसंगात मंत्री, भोजन समयी माता, रती प्रसंगात रम्भा , धर्म कार्यावेळी सानुकूल आणि क्षमा करण्यात धरित्री, अश्या सद्गुणाने परिपूर्ण असणारी स्त्री आयुष्यात असूनही मात्र काही पुरुषी अहंकाराने स्त्रीला केवळ उपभोग्य वस्तूच्याच रुपात बघितलेले आहे .

बदलत्या काळानुसार महिला सक्षमीकणासाठी समाजात सर्वोतोपरी प्रयत्न केले जात आहेत . स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते. ती जरी मानवजातीची सृजनकर्ती असली तरीही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, न्याय, विचार स्वातंत्र्य, उपासना तसेच संधीची समानता महिलांना मिळावी याकरिता शासनाला पुढाकार घेवून विविध उपाय योजना, कायदा, न्याय व्यवस्थेचा विचार स्त्री हितासाठी करावा लागला जेणेकरून स्त्रियांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव होऊन स्वतःचे निर्णय समर्थपणे घेवू शकतील.

आज २१ व्या शतकात घराचा उंबरठा ओलांडून राष्ट्र हिताच्या दृष्टीने महिलांची मुख्य भूमिका आणि विशेष योगदान प्रकर्षाने दिसून येत आहे. भारतात अश्या महिलांची काही कमी नही ज्यांनी समाजातील बदलांची आणि स्त्री सन्मानाची आंतरिक भीती आपल्यावर हावी न होवू देता स्व अस्तीत्वाचा मान राखण्यासाठी लढा दिला . असेच एक उदाहरण म्हणजे प. बंगालची सोफीया शेख ही तिहेरी तलाक विरोधात आवाज

स्त्री शक्तीचे ज्वलंत उदाहरण म्हणून सुधा मूर्ती सुध्दा उल्लेखनीय आहेत. १५० विद्यार्थ्यांमध्ये अभियांत्रिकीची पदवी प्राप्त करणारी एकमेव पहिली महिला तसेच टेल्को कंपनीत नियुक्त केलेल्या पहिल्या स्त्री अभियंता म्हणून कार्य करण्याचा गौरव प्राप्त केला. भारतात अशाही महिला आहेत ज्यांनी आयुष्यातल्या दुखद घटनांना डावलून स्वतः खंबीरपणे उभे राहून व्यवसाय निर्माण करून अन्य महिलांना रोजगार देण्याचे कार्य केलेले आहे. त्यापैकीच एक म्हणजे राजस्थानच्या ग्रामीण भागातून थेट हार्वर्ड विद्यापीठात मजल मारणारी रुमा देवी. जिचे जेमतेम ८ वी पर्यंतचे शिक्षण असून देखील जीवनातील संघर्षावर मात करीत एक सामाजिक कार्यकर्ता, फैशन डिझाईनर आणि पारंपारिक हस्त शिल्पकार म्हणून कर्तृत्ववान महिलांच्या यादीत उल्लेखनीय स्थान आहे.

स्त्री ही पुरुषाप्रमाणेच उद्योग क्षेत्रात प्रभाविपणे कार्य करू शकते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे पतीच्या आत्महत्येने खचून न जाता 'कॅफे कॉफी डे'ला ७००० कोटीच्या कर्जातून मुक्त करून कंपनीला नवसंजीवनी देण्याचे अमूल्य कार्य करत मालविका हेगडे यांनी महिला या पुरुषांच्या समकक्ष असल्याचे सिद्ध केले आहे. स्त्री ही घराच्या चार भिंतीत राहून फक्त चूल आणि मुल पर्यंत मर्यादित नसून तिने मनात आणले तर ती संसार आणि व्यवसाय या दोन्हीत यथोचित सांगड घालत कार्यरत राहू शकते यासाठी प्रेरणास्थान असणाऱ्या फाल्गुनी नायर यांनी वयाच्या पन्नाशीत धाडसी निर्णय घेत 'नायका' कंपनीची स्थापना करून आज स्वबळावर ही महिला अब्जाधीश होण्याचा मान मिळविला आहे. यावरून लक्षात येते की देशातील महिला जागरूक झालेल्या आहेत. स्त्री ही घर-संसार, सामाजिक चालीरीतींना पेलून संघर्षातून मार्ग काढत उत्कर्षाकडे वाटचाल करत असल्याचे चित्र दिसून येत आहे. एकंदरीत आधुनिक काळातील महिलांनी शेत मजुरीचे काम असो की अंतराळात जाणे असो प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध केलेले आहे.

सरतेशेवटी असे म्हणणे अयोग्य ठरणार नाही की महिला सक्षमीकरणासाठी उचलले गेलेले पाऊल महिलांना ते बळ देते, जे त्यांना हक्कासाठी लढायला प्रवृत्त करते. म्हणून महिलांना सन्मानाची वागणूक देवून प्रगतीची संधी दिली पाहिजे. एकविसावे शतक हे स्त्री आनंदाच्या

शक्यतेचे शतक असे म्हटले गेले असले तरी महिलांना उंच भरारी घेण्यासाठी संपूर्ण दालने अर्थात कार्यक्षेत्र उपलब्ध करून देण्यात आलेली असली तरीही सामाजिक विचारसरणीत आणखी बदल घडून आणण्याचे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे , कारण धरणीस काबिज करून आकाशास गवसणी घालत स्वबळावर या पुरुषी अधिपत्य असणाऱ्या समाजात महिला आपले अस्तित्व टिकवून खंबीरपणे वाटचाल करीत आहेत. एका वाक्यात स्त्री महात्म्य व्यक्त करायचे झाल्यास 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तिच जगाते उद्धारी' .





स्त्री शक्ती पुढील आव्हाने



कु. नलिनी फरदे, २० वर्षा पासून गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे कार्यरत आहे. यांना बागकाम, रंग काम, तसेच संस्कृती जपायची आवड आहे, त्या करिता नेहमी प्रयत्नशिल असतात, तसेच नवीन गोष्टी शिकणे व त्या करून बघणे हेच यांचे ध्येय आहे.

शिक्षणात झालेली प्रगती ही स्त्रियां करिता एक महत्त्वाची दिशाच ठरलेली आहे. महिलांनी सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक अडथळे तोडून विविध क्षेत्रात उत्कृष्ट अशी कामगिरी केली आहे परंतु, प्रगतीसह अजूनही काही आव्हानांचे जाळे महिला समोर येतच आहेत, ज्यामुळे सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे अजूनही स्त्रियां समोर उभे आहेत.

➤ कौटुंबिक हिंसाचार

सर्व वर्गातील महिलांवर कौटुंबिक हिंसाचार ही एक गंभीर समस्या झाली आहे. अजूनही निरनिराळ्या ठिकाणी कौटुंबिक हिंसाचार आपल्याला दिसतच आहे. या बदलची जागरूकता आणि स्त्रियांच्या मूलभूत अधिकारांची महिती प्रत्येक स्त्रीला असणे गरजेचे झाले आहे या शिवाय मुलभूत अधिकाचे उल्लंघन करण्यात आल्यावर स्त्री ने सक्षमपणे लढा दिला पाहिजे.

➤ विचारांमध्ये भेदभाव

महिला विविध क्षेत्रातील मोठ्या पदावर कार्य करताना दिसून येताते, असे असतानाही त्यांना वेतन, पदोन्नती, आणि संधीच्या बाबतीत, सतत अनेक ठिकाणी असमानतेचा सामना करावा लागतो. या बाबतीत ही तोडगा काढणे गरजेचे झाले आहे.

➤ कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांसह करीअर

विविध क्षेत्रातील स्त्रीला, तरुणीला, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांसह करीअरच्या पूर्णत्वाचा कळस गाठणे आणि राखणे हा देखील स्त्रियांसमोर येणारा मोठा प्रश्नच नाही का ? कौटुंबिक साथ नसेल तर ह्या जबाबदाऱ्यांसह

करीअरच्या चा विचार ही महिला करू शकत नाही.

➤ **मातृत्व आणि शारीरिक अधिकार**

स्वतःकरिता आरोग्य सेवां मिळवणे आणि स्वतःच्या शरीराविषयी निर्णय घेण्याचा अधिकार स्त्रियांना असावा प्रतिबंधात्मक कायद्यांचा अपुरा प्रचार, आंधळे सांस्कृतिक प्रेम, अपुरी आरोग्यसेवा या स्त्री ला आपल्या अधिकारांचा पूर्णपणे वापर करण्यापासून रोखतात. यासारख्या समस्यांवर महिला उघडपणे बोलूच शकत नाही, हे बोलणे गरजेचे झालेले आहे.

➤ **कालबाह्य सामाजिक-सांस्कृतिक नियम**

भारतीय समाजात सामाजिक-सांस्कृतिक नियम वेगवेगळे आहे, चांगले असतील त्याला विरोध करायचे कारण नाही परंतु, जे कालबाह्य आहेत त्याला विरोध करावाच लागेल. कारण अजूनही अनेक चुकीच्या परंपरामुळे महिलाना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत असतो. त्यामुळे काही महिलांनी व्यवसाय सोडले तर अनेक व्यवसायात महिलांची संख्या बोटार मोजण्यासारखी दिसते.

➤ **शिक्षण आणि असमानता**

शिक्षण हे स्त्रियांच्या जीवनात क्रांती आणणारे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम ठरले आहे. जागतिक स्तरावर, मुलींना शिक्षणाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न केले जाते, परंतु अजूनही कुठे कुठे शैक्षणिक असमानता दिसून येते, ती तशीच कायम आहे. काही प्रदेशांमध्ये, मुलींना अजूनही दर्जेदार शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. गरिबी आणि असमानतेचे ढग मुलीवर अजूनही कायम आहेत.

➤ **निष्कर्ष आणि उपाय**

सुधारलेल्या जगातील पुढे जाताना, महिलांना सतत भेडसावणारी आव्हाने स्वीकारणे समजून घेणे आणि त्यांचे निर्मूलन करणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. खरी स्त्री-पुरुष समानता साध्य करण्यासाठी सर्वसामावेशक आणि समानतेचा दृष्टीकोन ठेवणे आवश्यक आहे, जो प्रगतीतील अडथळे दूर करू शकतो. ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे. त्यासाठी सामाजिक प्रबोधन व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातून प्रयत्नशील व्याखाने आणि उत्कृष्ट विद्यार्थिनींसह साकारात्मक बदल करणे हे आवश्यक आहे.



मिसाइल वुमन : डॉ. टेसी थॉमस



श्रीमती शितल टीकाईत, मागील सोळा वर्षांपासून गो.से.विणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे ग्रंथालय लिपिक या पदावर कार्यरत आहे. यांना वाचन तसेच नवीन गोष्टी शिकणे यांची आवड आहे.

भारताची 'मिसाइल वुमन ऑफ इंडिया' या नावने ओळखली जाणारी डॉ. टेसी थॉमस यांना भारतातील कमीच लोक ओळखतात. डॉ. टेसी थॉमस यांनी त्यांचे संपूर्ण आयुष्य भारतासाठी अग्नि मिसाइल आधुनिक स्वरूपात संशोधन करण्यात वा विकसित करण्याकरिता घालविले. भारताची ३५०० कि.मी. पर्यंत मारा करणारी अग्नि-४ मिसाइल च्या सफल परिक्षणानंतर त्यांना वा 'मिसाइल वुमन' नावाने संबोधित केले जावू लागले.

डॉ. टेसी थॉमस ह्या डॉ. ए.पी.जे अब्दुल कलाम यांना आपला गुरु मानतात. डॉ. कलाम यांना मिसाइल कार्यक्रम आणि मिसाइल योजनेचे जनक मानले जाते. १९८८ मध्ये त्या जेव्हा DRDO (Defence Research and Development Organisation) मध्ये सामील झाल्या त्याची डॉ. अब्दुल कलाम यांनी बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्राची रचना या विभागासाठी नेमणूक केली. डॉ. टेसी ३००० कि.मी. पल्ल्याच्या अग्नि-३ क्षेपणास्त्र प्रकल्पाच्या सहकारी प्रकल्प संचालक होत्या. अग्नि-४ मोहीमेसाठी प्रकल्प संचालक म्हणून काम करत होत्या. अग्नि-४ ची २०११ मध्ये यशस्विरीत्या चाचणी घेण्यात आली होती. अग्नि क्षेपणास्त्र हे मध्यम ते आंतरखंडीय श्रेणीमध्ये मारा करण्यास सक्षम क्षेपणास्त्राचा समूह आहे. जे भारताच्या एकात्मिक मार्गदर्शित क्षेपणास्त्र विकास कार्यक्रमाद्वारे स्वदेशी विकसीत केले गेले आहे.

‘मिसाइल वुमन’ डॉ. टेसी थॉमस जन्म एप्रिल १९६३ मध्ये केरळ मधील अलाप्पुझा येथे सिरीयन ख्रिश्चन कुटुंबात झाला. त्याचे वडील एक आयएफएस अधिकारी तसेच उद्योगपती आणि अकाऊंटंट म्हणून काम करीत होते. जेव्हा टेसी १३ वर्षाच्या होत्या तेव्हा त्याचे वडील पक्षाघाताने त्रस्त झाले होते त्याचा उजवा हात काम करीत नसे. आई शिक्षिका होत्या टेसी यांना चार बहिणी एक भाऊ होते अश्या परिस्थितीत कुटुंबाची देखभाल करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर आली.

टेसी थॉमस यानी शालेय शिक्षण एस.टी मायकल या शाळेत पूर्ण करुन उच्च माध्यमिक शिक्षण लेपी (अलाप्पुझा) मधील एस. टी जोसेफ या विद्यालयात पूर्ण केले. त्यांना गणित आणि भौतिकशास्त्र खूप आवडायचे टेसी यांनी त्रिचुर येथुन अभियांत्रिकी अभ्यास पूर्ण केला त्या अभ्यासात हुशार असल्यामुळे त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली. त्रिचुर अभियांत्रिकी कॉलेज कालीकट (केरळ) मधून बी.टेक. केले. त्यानंतर पुणे येथील डिफेन्स इंस्टिट्यूट ऑफ एड्वांस टेक्नोलॉजी प्रवेश परिक्षा पास करणा-या तीन विद्यार्थ्यांमध्ये त्या पहिल्या महीला होत्या. त्याच्या ह्याच प्रतिभेमुळे गाईडेड मिसाइल एंड वेपन टेक्नोलॉजी या विशेष कोर्ससाठी त्यांची निवड झाली. १९८५ मध्ये राष्ट्रीय स्तरावरील या परिक्षेत प्रथम येवून २१ व्या वर्षी या देशाच्या रक्षा अनुसंधान आणि विकास संगठन (DRDO) मध्ये पाऊल ठेवले.

टेसी थॉमस त्याच्यातील प्रतिभा आणि मेहनतीचे १९८८ मध्ये टेसी भारत DRDO मिसाइल योजनेत सामिल झाल्या तेव्हा त्याचे नेतृत्व डॉ. अब्दुल कलाम करत होते. डॉ. कलाम यांना टेसी गुरु मानतात आणि त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे डॉ. कलाम सोबत काम करण्याचा अनुभव त्यांना नेहमी DRDO मध्ये कामात येतो. सॉलीड प्रोपेलेट्स सिस्टीम या विषयात त्या खूप अनुभवी आहेत या विशेषतेमुळे त्यांना परियोजना निर्देशक होण्याचा गौरव प्राप्त करतात. टेसी गाईडेड मिसाइल सिस्टीमच्या विशेषज्ञ आहेत. यामध्ये रॉकेट ला मिसाइल मध्ये बदलून अचूक निशाण्यासाठी तयार केले जाते. त्यामुळे सॉलीड प्रोपेलेट्स सिस्टीम आणि गाईडेड मिसाइल सिस्टीम या दोन्ही विशेषता असलेल्या जगामध्ये दोनच वैज्ञानिक आहेत त्यापैकी डॉ. टेसी थॉमस आहेत, ही आपल्यासाठी विशेष गौरवाची बाब आहे.

अग्नि -२ व अग्नि-५ सगळ्या आवृत्ती विकसीत करण्यात डॉ.

आवृतीच्या वेळेस त्यांना असिस्टेंट डायरेक्टर तर कधी एसोसिएट डायरेक्टर आणि एडीशनल डायरेक्टर च्या रुपात काम करण्याची संधी मिळाली पण अग्नि-५ च्य वेळेस त्यांची मिशन डायरेक्टर म्हणून नेमणूक झाली त्यात त्यांना डिझाईन, निर्माण आणि अचूक परिक्षण असा पुर्ण कार्यभार त्याच्यावर होता. या जबाबदारीला पुर्ण करण्यासाठी डॉ. टेसी थॉमस यांनी सतत तीन वर्ष काम केले. या प्रोजेक्ट साठी जवळपास डझनभर देशातील रक्षा आणि प्रयोगशाळा तसेच १००० वैज्ञानिक याच्यासोबत समन्वय करून अग्नि-५ क्षेपणास्त्राचे यशस्वी प्रक्षेपण ओडीशाच्या व्हीलर बेटावरून केले. सॉलीड प्रोपेलेंट्स सिस्टीम तज्ञ म्हणून अग्नि-५ चे मल्टिपल टारगेटेबल टी एंट्री व्हेइकल विकसीत करण्यात डॉ. टेसी चे विशेष योगदान आहे.

भुवनेश्वर येथे २०१३ मध्ये आयोजित भारतीय विज्ञान कॉंग्रेसे च्या अधिवेशनात तेव्हाचे प्रधानमंत्री श्री. मनमोहन सिंह यांनी डॉ. टेसी थॉमस यांना भारताची वैज्ञानिक रत्न ही संज्ञा दिली आणि त्याची तुलना नोबेल पुरस्कार विजेता मॅडम क्युरी सोबत केली. डॉ. टेसी थॉमस ह्या भारतातील बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्रातील प्रमुख तज्ञापैकी एक आहेत. अग्नि मिसाइल पेक्षा उन्नत आणि विकसीत आवृती चे परिक्षण करून भारताचे रक्षा कवच आणखी मजबूत बनविण्याचे लक्ष्य डॉ. टेसी थॉमस यांचे आहे.

डॉ. टेसी थॉमस यांना पाच वेगवेगळ्या विद्यापीठांमधून डॉक्टर ऑफ सायंस (ऑनॉरिस कॉसा) प्राप्त करणारी ही हुशार महिला विविध व्यावसायिक संस्थांची फेलो आहे, त्यात इंडीयन नॅशनल अँकॅडमी ऑफ इंजिनिअरिंग (INAE) इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स इंडीया (IEI), टाटा प्रशासकीय सेवा (TAS) . त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना अनेक पुरस्कार प्राप्त झाले. २००८ मध्ये डीआरडीओ सायंटिस्ट ऑफ द इयर, २०११ आणि २०१२ साठी डीआरडीओ परफॉर्मन्स एल्सलन्स अवॉर्ड, २००९ मध्ये इंडीया टुडे वुमन ऑफ द इयर, २०१२ मध्ये सार्वजनिक प्रशासनातील उत्कृष्टेसाठी लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय पुरस्कार, सीएनएन -२०१२ यासह अनेक प्रतिष्ठीत पुरस्कार. मिळाले आहेत. इंडीयन ऑफ द इयर २०१२, सर मोक्षगुंडम विश्वेश्वरय्या पुरस्कार २०१६ आणि विज्ञान आणि अभियांत्रिकी (WISE) मधील विमेन तर्फे उत्कृष्ट वुमन अचिव्हर पुरस्कार हे प्रचंड कार्य आजही अनेक महिला शास्त्रज्ञांना प्रेरणादायी ठरते. त्यामुळेच 'अग्निपुत्री' किंवा 'मिसाइलवुमन' हे नाव त्याच्यासाठी अगदी समर्पक आहे.



ह्युमन कॉम्प्युटर : शकुंतलादेवी



कु. संध्या राउत मगील १२ वर्षापासून गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा येथे ग्रंथालय या पदावर कार्य करीत असल्यामुळे यांना कथा कादम्बरी तसेच आत्मचरित्र वाचनाची आवड आहे या सोबतच या गायन आणि नृत्य चे छंद देखील जोपासतात.

बुद्धिमत्तेचे वरदान लाभलेली एक मुलगी लहानपणापासूनच गणितातील आकडेमोड अत्यंत सुलभतेने व जलदरित्या करत असे. तिला या आकडेमोडीसाठी जागतिक कीर्ती मिळाली. गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकाड् मध्ये स्थान मिळाले. मानवी संगणक, ह्युमन कॉम्प्युटर, ह्युमन कॅलक्युलेटर अशा अनेक नावाने ओळखली जाऊ लागली. अशी ही मुलगी म्हणजे भारताची शकुंतला देवी.

काही दिवसापूर्वी यू ट्यूबवर एक मुलाखत पाहण्यात आली. यामध्ये एका बाजूने काही दिग्गज गणितातील कठीण प्रश्न विचारत होते, तर दुस-या बाजूने क्षणाचाही विलंब न करता उत्तर दिले जात होते. कोणत्याही तज्ञाला अचंबा वाटण्यासारखी बुद्धिमत्ता आणि आत्मविश्वास ! मुलाखतीमध्ये बाजी मारणारी ही व्यक्ती असामान्य प्रतिभेची दैवी देणगी लाभलेल्या ह्युमन कॅलक्युलेटर शकुंतलादेवी. गणित विषयाची आवड खूप कमी लोकांना असते. अनेकजणांचे मत असते शाळेत शिकलेल्या गणिताचा व्यावहारिक जीवनात कधी वापरच केला जात नाही. मात्र अशीही लोंक आहेत ज्यांनी संपूर्ण आयुष्य गणितासाठी वाहिले. यापैकीच एक होत्या शकुंतलादेवी. ज्यावेळी कॅलक्युलेटर उपलब्ध नव्हते अशावेळी शकुंतला देवी यांनी आपल्या कौशल्याने सर्वांना प्रभावित केले होते. त्या कोणत्याही प्रश्नांचे उत्तर अवघ्या काही सेकंदात तोंडी देत असे.

शकुंतला देवी यांचा जन्म ४ नोव्हेंबर १९२९ ला बंगळूरु येथे झाला. गरीब कुटुंबात जन्म झालेल्या शकुंतला यांचे लहानपण झोपडपट्टी भागात गेले. त्यांचे वडील सर्कसमध्ये काम करत होते. गरीबी असल्याने त्यांना शिक्षण देखील पूर्ण करता आले नाही. शकुंतलेच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षी पत्त्यांची कला शिकवत असताना पत्त्यांवरील आकडे लक्षात ठेवत होत्या, याचे वडिलांना आश्चर्य वाटले. त्यांच्या बुद्धिमत्तेची चुणूक ओळखून वडिलांनी या प्रतिभेस खतपाणी घालायचे ठरवले. लहानग्या शकुंतलेच्या स्मरणशक्तीवर आधारित खेळ घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली. विशेष म्हणजे कोणतेही शिक्षण घेतले नसतांना चुटकीसरशी त्या गणिती क्रिया करत.

वयाच्या ६ वर्षाच्या असतांना म्हैसूर विद्यापीठ आणि अन्नमलाई विद्यापीठात आयोजित कार्यक्रमात त्यांनी आपल्या प्रतिभेने सर्वांना आश्चर्यचकित केले होते. वर्ष १९४४ मध्ये त्या वडीलांसोबत लंडनला गेल्या. येथूनच पुढे त्यांच्या प्रतिभेला खरी चालना मिळाली. त्यांना अमेरिकेतील विद्यापीठात देखील आमंत्रित करण्यात आले, जेथे अवघ्या मिनिटात उत्तरे देऊन सर्वांना आश्चर्यचकित केले. गणितासोबत त्यांना लिखाणाची देखील आवड होती. त्यांनी ज्योतिषशास्त्र आणि कोडी यांच्याशी संबंधीत पुस्तके देखील लिहिली. वर्ष १९७७ मध्ये त्यांनी समलैंगिकतेवर आधारीत 'दी वर्ल्ड ऑफ होमोसेक्शुअल' हे पुस्तक लिहिले होते. १९८२ साली शकुंतला यांनी १३ अंकाचा गुणाकार केवळ २८ सेकंदात सांगून आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकार्डमध्ये नोंद केली. आपल्या प्रतिभेला ईश्वराची देणगी म्हणणा-या शकुंतला देवी या गणिताला केवळ 'कॉन्सेप्ट आणि लॉजिक मानत असत. आपल्या ज्ञानाची चमक त्यांनी जगभरातील असंख्य कॉलेज, विद्यापीठ, थिएटर, रेडिओ आणि टेलिव्हिजन कार्यक्रमातही दाखवली आहे. त्या हजरजबाबी आणि विनोदी बुद्धिच्या होत्या. चेह-यावरील आत्मविश्वास त्यांच्या बुद्धिमत्तेची ग्वाही द्यायचा.

२०२० मध्ये त्यांच्या चरित्रावर आधारित एक सिनेमाही प्रदर्शित झाला, अशा या थोर व्यक्तीमत्त्वाचे निधन २१ एप्रिल २०१३ रोजी झाले. गुगलने त्यांच्या ८४ व्या जयंतीदिनी ४ नोव्हेंबर २०१३ ला शकुंतलादेवीचे डुडल बनवून त्यांना आदरांजली वाहिली होती. या लेखाच्या माध्यमातून त्यांना भावपूर्ण आदरांजली !



प्रभावी स्त्री व्यक्तित्व



डॉ. किर्ती सक्सेना, गो. से. अर्थ वाणिज्य कनिष्ठ महाविद्यालय, नागपुर में शिक्षिका के रूप में शिक्षा क्षेत्र में समर्पित हैं। इन्हें २५ वर्षों का अध्ययन का अनुभव है। आपने अंग्रेजी और लिंगविस्टिक्स में डॉक्टरेट की उपाधी प्राप्त की है। मास कम्युनिकेशन और एजुकेशन की भी पदवी अर्जित की है। आपने कैम्ब्रिज का बिजनेस इंग्लिश सर्टिफिकेट भी हासिल किया है।

संवाद कौशल में आप माहिर हैं। आपने कई पत्रिकाओं, जर्नल्स और पेपर्स में लेखों और रचनाओं का योगदान दिया है। आपको शास्त्रीय नृत्य, संगीत और काव्य में भी रुची है।

जब प्रभावी स्त्री व्यक्तित्व की बात चली; तो मैं सोच में पड़ गई प्रभाव तो हर उस स्त्री ने डाला जिसका जिक्र बच्चा-बच्चा है करता। कहीं झांसी की रानी दहाड़ी तो कहीं निर्भया और लक्ष्मी चीखी चिल्लाई कहीं सावित्री जी ने मानुषता के पाठ पढ़ाए तो कहीं मदर टेरेसा ने मातृत्व की झलक दिखाई कहीं इंदिरा, तो कहीं सानिया, कहीं किरण तो कहीं सुषमा या हो वह बहिना जी की कविता जिसने हमें सराबोर किया।

किस-किस के मैं गुण गाऊ-सीता द्रौपदी या
मंदोदरी और कैसे भूलूँ उस मां को जिसने
मातृत्व का अमृत पिला मुझे जीवन दान दिया ।
कैसे कर्ज चुकाऊँ उस मां का जिसने ममता के
आंचल की छांव दी ।
और कैसे भूलूँ उस मां को,

जो एक बहू में है, बेटी की छवि खोजती।
 इसी पशोपेश में थी की एक आवाज़ दी सुनाई,
 भाभी भाभी जरा पैर हटाओ तो मैं झाड़ू लगाऊँ।
 देखा तो छरेरी सी थी वह खड़ी—
 हाथ में झाड़ू और साड़ी का पल्लू कमर में थी फसाए
 चेहरा जैसे सूखे में बंजर जमीन—
 मगर....मगर होठों पर थी मीलो लंबी हंसी।

मैंने अपनी सोच की तारों को समेटा
 कागज़ कलम को एक बाजू में रखा
 पूछा....पूछा की कैसी हो हाल-चाल कैसा है?
 ठहाका मारा हर बार की तरह
 उसने दोहराया अच्छी हूँ मजे में हूँ
 और मेरा बोझिल सा मन भी खिल उठा।
 हंसी की फुहार में घुल गया।

उस पतझड़ के पत्ते सी काया को निहारती रह गई—
 भोर होते ही जगती— घर का पूरा काम निपटाती
 तीनों बेटियों को पाठशाला भेजती डब्बा बनाती,
 कपड़े धोती और बिना चाय लिए ही निकल पड़ती।
 पैदल नहीं वह साड़ी पहन साइकिल चलाती।
 बच्चों पर प्यार लुटती घर से खाना करती और होती।

एक नहीं दो नहीं वह १२ से १५ घरों में है काम करती
 पूछो तो कहती बेटियों का है भविष्य बनाना।
 पढ़ा लिखा कर अच्छे घरों में है ब्याह करना।
 मैं भी तो हूँ बी.ए. पास मगर उनकी दारु की लत है खराब
 फिर भी मेरा मियां है खास।
 घर में वह हाथ बटाता; बस कभी-कभी है तमाशा करता।
 और एक दो हाथ है जड़ देता।
 मुझसे है मगर प्रेम वह करता
 और शर्म की लाली उसके धूप से झुलसे मुख पर छा जाती।



रामचरितमानस : भारतीय समाज की पथप्रदर्शक



श्रीमती सुरेखा दुबे, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय वर्धा एवं बजाज विज्ञान महाविद्यालय, वर्धा में हिंदी की शिक्षिका के रूप में पिछले १५ सालों से कार्यरत हैं। इन्होंने हिंदी और समाजशास्त्र में एम. ए. और एम. फिल. की उपाधी हासिल की हैं। इसके अलावा, इन्होंने अर्थ शास्त्र में भी एम.ए की डिग्री प्राप्त की है और शिक्षा क्षेत्र में योग्यता हासिल करने के लिए बी. एड भी किया है। इनका मकसद है कि विद्यार्थियों को सकारात्मक अनुभव प्रदान करने में योगदान देना।

रामचरितमानस महाकवि तुलसीदास जी द्वारा सोलहवीं शताब्दी में लिखा गया महाकाव्य है। इसका सृजन ऐसे काल में किया गया था, जब समाज विभिन्न अंतर्विरोधों से गुजर रहा था। समाज में धर्म के नाम पर अनिश्चितता थी। और धर्मशास्त्र संस्कृत में होने के कारण आम लोगों के लिए ग्राह्य नहीं थे।

ऐसे समय धर्म की स्थापना कर भ्रमित जनता को सही मार्ग दिखाने का कार्य तुलसी कृत रामायण ने किया। रामायण में विभिन्न पात्रों के माध्यम से न सिर्फ समाज को सही दिशा मिली, बल्कि उनमें वे मूल्य विकसित हुए, जिन्हें अपनाकर मनुष्य को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की प्राप्ति हुई।

मर्यादा का पालन करने वाला 'राम' के जैसा पूजनीय और उल्लंघन करने वाला 'रावण' के जैसा निंदनीय होता है, भारतीय समाज को यह दृष्टिकोण मिला।

तुलसी के राम एक ऐसे महामानव हैं, जो सभी सद्गुणों, और शुभ आचारों से युक्त हैं। वे राजमहल में पैदा होकर भी सामान्य जीवन व्यतीत करते हैं। उनका जीवन सबके लिए अनुकरणीय है।

वे एक आदर्श पुत्र, आदर्श भाई, आदर्श शिष्य, आदर्श मित्र, आदर्श पति, और आदर्श राजा हैं। जिनके लिए अपना कर्तव्य सर्वोपरि है। पिता के वचन को निभाने के लिए किया गया उनका वन-गमन, माता-पिता के सम्मान का अप्रतिम उदाहरण है।

वनवास काल में सामान्य जनों के संपर्क में आकर उनके सुख-दुख का सहभागी बनना, धरती को आसुरी शक्तियों से मुक्त कराने का संकल्प और उसे पूरा करने के लिए किया गया संघर्ष, उनके कर्तव्य, प्रेम, त्याग, करुणा और समर्पण की पहचान है।

रामायण का हर पात्र समाज के लिए एक आदर्श है। चाहे वह लक्ष्मण और भरत का भातृ प्रेम हो, हनुमान की भक्ति, सुग्रीव की मित्रता, केवट की स्वामी भक्ति, या फिर नारी पात्रों की कर्तव्यपरायणता; सभी का समर्पण एवं सन्तुलित व्यवहार सफल जीवन के लिए अनुकरणीय है।

तुलसीदास जी ने राम के माध्यम से मनुष्य को शौर्य, शील, समला, धैर्य, विवेक, दया, क्षमा, परोपकार जैसे मानवीय गुणों को धारण करने की प्रेरणा दी है।

मानस में नारी की भूमिका भी अत्यंत सजीव है। विभिन्न नारी पात्रों के कर्तव्य और अधिकारों के साथ उनके मानसिक अंतर्द्वंद्व का भी चित्रण तुलसीदास जी ने किया है।

स्त्री की अन्तर्दशा का चित्रण इस पंक्ति में स्पष्ट नज़र आता है, जो पुत्री पार्वती की विदाई के समय माता मैना ने कहे थे—

“कत विधि सृजी नारी जग माहीं।
पराधीन सपनेहुँ सुख नाहीं॥”

तत्कालीन समाज में स्त्री आर्थिक और सामाजिक रूप से स्वतंत्र नहीं थी। अतः परिवार और समाज में उसका गरिमापूर्ण स्थान बनाए रखने

के लिए कर्तव्य और समर्पण भाव को प्रधानता दी गई। साथ ही कुछ सामाजिक नियम भी बनाए गए हैं, जिनका पालन करने पर सम्मान और न करने पर दंडित भी किया गया।

बालकांड में 'सती' द्वारा राम के ईश्वरत्व की परीक्षा लेने के लिए 'सीता' का रूप धारण करने पर पति शंकर ने मन-ही-मन उन्हें पत्नी रूप से त्याग दिया।

सती द्वारा पति की इच्छा के विरुद्ध मायके जाकर पिता दक्ष के यज्ञ में शामिल होना और पिता द्वारा पति का अपमान सहन न कर पाने के कारण खुद को यज्ञाग्नि में समर्पित कर देना, जैसी घटनाएं इसी दंड के स्वरूप को व्यक्त करती हैं।

दूसरी ओर वन-गमन के समय सबके मना करने के बावजूद सीता का पिय वियोग सम दुख जग नहीं। कहकर पति के साथ वन को जाना; स्त्री के पतिव्रत धर्म की ओर संकेत करता है। जिसे स्त्री का सर्वश्रेष्ठ धर्म माना गया है।

स्त्री-धर्म का पालन करने वाली रावण-पत्नी मन्दोदरी और बाली की पत्नी तारा को विवेकवान पत्नी की संज्ञा मिली और ऐसी पत्नी का तिरस्कार करने वाले शक्तिशाली पुरुष को भी मूढ़ कहा गया। राम स्वयं कहते हैं,

“मूढ़ तोहि अतिसय अभिमाना,
नारि सिखावन करसि न काना।”

रामराज्य के माध्यम से आदर्श राजा के कर्तव्यों का स्पष्ट निर्देश रामायण में मिलता है। राजा अपनी प्रजा को प्यार और सम्मान देने के साथ हर प्रकार से उनकी सुख-सुविधा का ध्यान रखते हैं। राम का राज्य व्यक्ति, परिवार, समाज और राष्ट्र सबके लिए हितकारी है।

“सब नर करहिं परस्पर प्रीति,
चलहिं स्वधर्म निरत श्रुति नीति।” फ

रामायण में प्राकृतिक संसाधनों को उपभोग की वस्तु नहीं बल्कि सहचर मानकर उन्हें पूजा गया है। सीताहरण होने पर, राम आसपास की वनस्पति, पशु-पक्षियों से पूछते हैं, कि क्या उन्होंने जानकी को कहीं देखा है ?

पत्थरों का पानी में तैरना, संजीवनी बूटी के लिए पूरा पर्वत उठा लाना जैसी असंभव को भी संभव बना देने वाली रामायण की घटनाओं ने मानव को अज्ञात ईश्वर की आराधना कर इच्छित फल प्राप्त करने की कला सिखाई है।

“जो जस करै, सो तस फल चाखा की कर्म फल नीति,
परहित सरिस धर्म नहीं भाई, की परोपकार नीति”

जननी सम जानहिं पर नारी, से स्त्रियों के सम्मान की नीति ; और ऐसी ही न जाने कितनी कल्याणकारी नीतियाँ मानव ने रामायण के माध्यम से ही सीखी हैं।

रामचरितमानस वह आधारशिला है, जिस पर टिक कर भारतीय समाज विश्व में अपनी अलग पहचान बना सकता है।





अरमानो की खरीद – फरोख्त



सुश्री. सोनल बिसेन, गो. से. अर्थ वाणिज्य कनिष्ठ महाविद्यालय, नागपुर मे शिक्षिका के रूप में शिक्षा क्षेत्र में समर्पित हैं। इन्होंने अंग्रेजी में एम. ए. की डिग्री हासिल की है। वह अपने शिक्षानुरूप परिपूर्ण पूर्ण दृष्टिकोण के साथ काम करती हैं। उनका साहित्य और भाषा के प्रति उत्साह उनके शैक्षणिक पृष्ठभूमि में प्रतिबिम्बित होता है, और वह अपने छात्रों में सीखने के प्रति प्रेम को बढ़ावा देने के लिए प्रतिबद्ध हैं।

अरमानो की खरीद- फरोख्त को नकारा हमने,
बस इस तरह अपने वजूद को सवारा हमने,

पता था साथ नहीं देगे, फिर भी उनको पुकारा हमने,
फिर खुद ही खुद के हमनफस हुए,

और दे दिया खुद को सहारा हमने,
कम कुव्वत जैसे देखा है, जुल्मों का नजारा हमने,

पर शब्दों की विधा से,
खोल दिया है बंद गलियारा हमने,

जिन्दगी की बेजारी को भी,
उसकी महर समझ दिल से स्विकारा हमने,

खार – सी तल्ख राहो मे भी,
खुद को कदम दर कदम निखारा हमने,

कई बार नकारे गए, हाशिए पर उतारे गए,
तब खुद ही खुद के निगहबान बने,

खुद ही खुद के नतीजे ओ इम्तेहान बने,
इस तरह तमस भूल, उजली रोशनी को निहारा हमने,

लोगो की तंगदिली एंव संगदिली को भी,
समझ लिया खुद के लिए जयकारा हमने,

अरमानो की खरीद फरोख्त को नकारा हमने,
बस इसतरह अपने वजूद को सवाया हमने ।



जिंदगी की बातें कुछ अनकही, कुछ अनसुनी ..एक महिला की जुबानी



कु. राधा तिवारी, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा में सहायक प्रोफेसर हैं। उनके पास कॉमर्स शाखा में ४ साल का अध्यापन का अनुभव है। उनकी शैक्षणिक उपलब्धियों में एम. कॉम और बी. एड. की पदवी शामिल है। वे पिछले ४ सालों से सहायक प्रोफेसर के रूप में अपने विद्यार्थियों को उनकी शैक्षणिक यात्रा एवं वक्तृत्व स्पर्धा के लिए प्रेरित और मार्गदर्शित कर रही हैं।

महिलाओं के जीवन पुस्तिका में आरंभ से अंत तक कई ऐसे पन्ने होते हैं जो कभी उनके स्नेहीजनों द्वारा पढ़े ही नहीं जाते किंतु वह घटना, वह प्रसंग, वह किस्सा हमारे मन के किसी कोने में ऐसा बैठ जाता है कि उसकी कसक कई बार पूर्ण रूप से हमें झंजोड़ कर रख देती है। कभी लोकलाज कि चिंता, कभी स्वाभिमान हनन का डर, कभी पराधीनता तो कभी जिम्मेदारियों की जंजीरे इन्हीं में जकड़ी है एक महिला की जिंदगी।

लेकिन अपने उलझे किस्सों के धागे सुलझाकर आगे बढ़ना यही खूबी है महिला वर्ग की। जिम्मेदारी के तराजू में हमेशा महिलाओं की बाजू भारी होती है लेकिन इसका यह तात्पर्य नहीं कि जिम्मेदारी निभाते हुए सामाजिक आयामों में ढलते हुए खुद को भुल जाना और स्वहिनता के अंधेरों में खुद को झोंक देना। हमें हमेशा सूर्य के भाती चमकना है, हमें हमेशा फूल के भाती महकना है, हमें हमेशा चिड़ियाओं के भाती चहकना है और जीनी है खुद की जिंदगी जो हमारी है जिसपर सिर्फ और सिर्फ हमारा अधिकार है।

क्या हुआ, कोई हमारे अंतर्मन को नहीं पढ़ पाया, हमारी अभिलाषाओं को नहीं समझ पाया। हम स्वयंपूर्ण हैं खुद के लिये सिर्फ अपनी स्वयंपूर्णता को पहचानने की जरूरत है कि मैं स्वयंपूर्ण हूँ, मैं परिपूर्ण हूँ, मैं

स्वाधीन हूँ। केवल आर्थिक स्वाधीनता ही हर सुख का मूल नहीं है, महिलाओं को वैचारिक स्वाधीनता की जरूरत है। जरूरत है सहारे के बिना जीने की। जरूरत है अबला समझने वालों का भ्रम निरास करने की, जरूरत है निर्णय क्षमता की जिससे हम सही गलत की पहचान कर सकें। हम महिलाओं को भी एक बात याद रखनी चाहिये की हमारा वर्तमान भले जैसा बीते लेकिन हमारी भविष्य की कहानी व्यापक होनी चाहिये। हमें अपना स्वाभिमान सहेजते हुये कीर्तिमान हासिल करना होगा। हासिल करना है हर उस आयाम को जिसके हम सर्वथा पात्र हैं, और हमें यह कीर्तिमान इसलिये भी हासिल करना है ताकि हम उन लोगों का मतिभ्रम दूर कर सकें जो यह सोचते हैं की औरत का काम बस इतना है की शर्ट की कॉलर गंदी ना हो और चुल्हे की रोटी थंडी ना हो। उन्हें औरत की ताकत और अहमियत दोनों समझाने के लिए हमें सबल बनना होगा।

और हाँ यह सफर आसान नहीं होगा मुश्किलों की जंजीरे तोड़ जब एक औरत बाहर निकलती है तब तानों के छीटें हमारा दामन गंदा करते रहेंगे इसलिए ठान लो की इतना सक्षम बनके दिखाओगी की आज ताना मारने वाले कल तुम्हारी शौर्य की कहानियाँ सुनाये, कहे की बेटी हो तो ऐसी हो वरना ना हो। इसलिए हमें जमाने को सिद्ध करने की जरूरत है की जब परिवार की जिम्मेदारियों का बोझ बढ़ जाये तो हम ऑटो रिक्शा और ट्रेन भी चला सकते हैं, कल्पना चावला के भाती साहस से अंतरिक्ष भी भेद सकते हैं, हम घर के कामों में माँ का हाथ भी बटा सकते हैं और अपनी पढ़ाई के दम पर पैसे कमा कर पिता की समस्त बाधाओं को भी हर सकते हैं और अपने माता पिता की आजीवन सेवा कर उनके अंतिम पलों में अर्थी को कन्धा देकर निर्भिकता से श्मशान भी जा सकते हैं। इसलिए लड़कियों इन अनकही बातों की पीड़ा से उठो, जागो, निकलो सपनों के जंगल से बाहर कुछ अच्छा कर दिखाओ और मजबूर करो समाज को यह कहने पर की हमारी बेटियाँ बेटों से पीछे नहीं बल्की बहुत आगे हैं।





भारतीय संस्कृति की गरिमा : पंचकन्या



डॉ. अनुपमा लाभे, गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय वर्धा में सहायक प्रोफेसर के रूप में कार्यरत हैं। उनकी शैक्षणिक उपलब्धियों में एम. कॉम. और पीएचडी शामिल है। वाणिज्य में नेट परीक्षा उत्तीर्ण की। उनके कई शोध आलेख राष्ट्रीय, और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर प्रकाशित हो चुके हैं। उन्होंने चार्टर्ड अकाउंटेंट आर्टिकलशिप पूरी की और इंटरमीडिएट ग्रुप क्लियर किया है। वर्तमान में वह प्लेसमेंट सेल की प्रमुख हैं। उन्होंने महाविद्यालय में कार्यशालाओं, प्रदर्शनियों और प्रतियोगिताओं का आयोजन किया है। वह राज्य स्तरीय और जिला स्तरीय सम्मेलनों की संयोजक रही हैं। उनकी तीन पुस्तकें प्रकाशित हो चुकी हैं।

“अहिल्या, द्रौपदी, सीता, तारा, मंदोदरी (पंचकन्या): समरेननित्यम महापातकनाशनं”

हिंदू धर्म में, “पंचकन्या” शब्द पांच उल्लेखनीय महिलाओं के समूह को संदर्भित करता है जो उनके गुणी और वीर गुणों के लिए प्रसिद्ध हैं। हिंदू धर्म में पुण्य और पाप के संदर्भ में अनेक कार्यक्रम बताये गये हैं। पाप निवारण के लिये प्रायश्चित्त बताये गये हैं। जैसे यज्ञ, पवित्र नदी में स्नान, देवी देवताओंका पूजन, तीर्थ यात्रा इत्यादि। परंतु आप महापाप के भागी हैं और आपने उपर उल्लेखित पंचकन्या का प्रातः स्मरण किया तो उनके नामों के केवल उच्चारण से ही सभी पाप से मुक्त हो जाते हैं। ऐसा महिमा स्त्रीयों का कहीं और वर्णन नहीं किया है। हमारी संस्कृति पुरुष प्रधान संस्कृति बतायी जाती है, परंतु स्त्रीयों का गौरव और उनकी महिमा केवल भारतीय संस्कृति में ही दिखता है। इन पंचकन्या का आदर्श रखकर दिन का प्रारंभ करें तो

जीवन पाप रहित होगा। जीवन में पुण्य की प्राप्ति करना यही मूल्य के आधार पर भारतीय संस्कृति की नींव है। यह पंचकन्याएँ जो अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त कर चुकी हैं उनके कार्य और महत्व को जानने का प्रयास इस शोध निबंध द्वारा किया है। पंचकन्या की सूची विभिन्न ग्रंथों और परंपराओं में भिन्न हो सकती है, लेकिन एक सामान्य समूह में निम्नलिखित पांच महिलाएं शामिल हैं:

अहिल्या, द्रौपदी, सीता, तारा और मंदोदरी

➤ अहिल्या

सभी महान कन्याओं का विस्तृत वर्णन निम्न प्रकार से करने का प्रयास किया है। रामायण के अनुसार, अहिल्या ऋषि गौतम की एक गुणी और समर्पित पत्नी थी। देवताओं के राजा इंद्र उसकी सुंदरता से आकर्षित हुए और उन्होंने उसकी निष्ठा का परीक्षण करने का फैसला किया। उन्होंने गौतम का रूप धारण किया और जब ऋषि दूर थे तो अहिल्या के पास पहुंचे। अहिल्या ने धोखे को न पहचानते हुए उसका स्वागत किया। जब ऋषि गौतम लौटे और देखा कि क्या हुआ था, तो वे क्रोधित हो गए। क्रोध में आकर उन्होंने अहिल्या को श्राप देकर पत्थर में बदल दिया। अहिल्या इस भयभीत अवस्था में तब तक रहीं जब तक कि वह भगवान श्रीराम के स्पर्श से मुक्त नहीं हो गईं। कई वर्षों बाद, भगवान राम, ऋषि विश्वामित्र के साथ गौतम ऋषि के आश्रम में आये। श्रीराम ने पत्थर बनी अहिल्या को ऋषि गौतम के अनुरोध से अपने पैर से छुआ और उद्धार किया। श्रीराम ने सर्वप्रथम उन्हें प्रणाम किया और माता कहकर गौरवान्वित किया। अहिल्या को अपना मानवीय रूप पुनः प्राप्त हुआ और वह अपने पति से पुनः मिल गयी।

अहिल्या अक्सर अपनी अटूट भक्ति और पवित्रता के लिए पूजनीय हैं। उनकी कहानी को धोखे के परिणामों, दैवीय हस्तक्षेप की शक्ति और एक उच्च शक्ति की कृपा के माध्यम से अंतिम मुक्ति के रूपक के रूप में देखा जाता है। कथा विश्वास, क्षमा और दिव्य स्पर्श की परिवर्तनकारी शक्ति के गुणों पर जोर देती है।

जबकि इस पौराणिक कहानी के संदर्भ में अहिल्या को पवित्र माना जाता है, यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि उनके प्रति श्रद्धा अधिक प्रतीकात्मक है और मुख्यधारा की पूजा या अनुष्ठानों का हिस्सा होने के

बजाय कहानी द्वारा बताए गए नैतिक और आध्यात्मिक पाठों में निहित है। अहिल्या की कहानी अक्सर हिंदू दर्शन में धर्म (धार्मिकता) की अवधारणाओं और शुद्ध करने और उद्धार करने की दिव्य क्षमता को चित्रित करने के लिए उद्धृत की जाती है।

➤ द्रौपदी

भारतीय महाकाव्य महाभारत में एक केंद्रीय पात्र द्रौपदी को अक्सर विभिन्न कारणों से श्रद्धा की दृष्टि से देखा जाता है, और उसका चरित्र हिंदू पौराणिक कथाओं और संस्कृति में महत्व रखता है। यहां कुछ पहलू दिए गए हैं जो द्रौपदी को पवित्र या पूजनीय व्यक्ति मानने में योगदान करते हैं।

• भगवान कृष्ण की भक्ति:

द्रौपदी को भगवान कृष्ण के प्रति अपनी गहन भक्ति के लिए जाना जाता है। ऐसा कहा जाता है कि द्रौपदी ने चुनौतीपूर्ण समय के दौरान कृष्ण की मदद और मार्गदर्शन मांगा, खासकर पासे के खेल में जहां उसे अपमानित किया गया था।

• पंचकन्या उल्लेख:

द्रौपदी को कभी-कभी पंचकन्या की सूची में शामिल किया जाता है, जो हिंदू पौराणिक कथाओं की पांच गुणी महिलाओं का एक समूह है। पंचकन्या, जिसमें द्रौपदी, अहिल्या, सीता, तारा और मंदोदरी शामिल हो सकती हैं, पवित्रता, भक्ति और शक्ति का प्रतीक हैं।

• स्वयंवर और पति का चुनाव:

द्रौपदी का स्वयंवर (एक समारोह जहां एक महिला अपने पति को दूल्हे के समूह में से चुनती है) महाभारत का एक प्रसिद्ध प्रकरण है। एक योग्य पति के लिए उनका आग्रह और पांडव राजकुमारों में से एक अर्जुन को चुनना, उनकी दृढ़ता और विवाह में सहमति के महत्व को उजागर करता है।

• साहस और लचीलापन:

द्रौपदी ने विशेष रूप से निर्वासन की अवधि और उसके बाद के कुरुक्षेत्र युद्ध के दौरान उल्लेखनीय साहस और लचीलेपन का प्रदर्शन किया। विपरीत परिस्थितियों और अपमान का सामना करने के बावजूद, उन्होंने अपनी गरिमा बनाए रखी और न्याय मांगा।

- **महाभारत में भूमिका:**

द्रौपदी ने महाभारत में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई, महाकाव्य की कथा को सामने लाने में योगदान दिया। उनके अनुभव, चुनौतियाँ और अन्य पात्रों के साथ बातचीत महाकाव्य में प्रस्तुत नैतिक और नैतिक दुविधाओं को गहराई देती है।

- **नारी शक्ति का प्रतीक:**

द्रौपदी को अक्सर स्त्री शक्ति और सशक्तिकरण के प्रतीक के रूप में देखा जाता है। उनका चरित्र प्राचीन भारतीय समाज के संदर्भ में नारीत्व की जटिलताओं को दर्शाता है।

- **दैवीय हस्तक्षेप:**

द्रौपदी का जीवन दैवीय हस्तक्षेप के उदाहरणों से जुड़ा हुआ है, विशेषकर भगवान कृष्ण द्वारा। कौरव दरबार में वस्त्रहरण की घटना के दौरान उसे बचाने और युद्ध के दौरान सहायता प्रदान करने में उनकी भूमिका उनकी कहानी में एक दिव्य आयाम जोड़ती है।

जबकि द्रौपदी को उसके गुणों के लिए कई लोगों द्वारा सम्मानित किया जाता है, यह ध्यान रखना आवश्यक है कि उसके चरित्र की व्याख्याएं भिन्न हो सकती हैं, और उसकी पवित्रता पर राय व्यक्तियों और समुदायों के बीच भिन्न हो सकती है। महाभारत, एक महाकाव्य के रूप में, नैतिक और दार्शनिक शिक्षाओं के स्रोत के रूप में कार्य करता है, और द्रौपदी का चरित्र कथा के भीतर विभिन्न नैतिक विषयों की खोज में योगदान देता है।

➤ **सीता**

हिंदू महाकाव्य रामायण में एक केंद्रीय पात्र सीता को कई कारणों से पवित्र और पूजनीय माना जाता है, उनके चरित्र में ऐसे गुण हैं जो हिंदू पौराणिक कथाओं और संस्कृति में महत्व रखते हैं।

- **भक्ति और सदाचार :**

सीता को अक्सर सदाचार, पवित्रता और भक्ति के प्रतीक के रूप में चित्रित किया जाता है। धर्म के प्रति उनकी अटूट प्रतिबद्धता और भगवान राम के प्रति उनकी निष्ठा हिंदू परंपरा में मनाई जाती है।

- **अग्नि परीक्षा (अग्नि द्वारा परीक्षण):**

सीता की अग्नि परीक्षा, या अग्नि परीक्षा, रामायण की एक प्रसिद्ध घटना है। राक्षस राजा रावण से बचाए जाने के बाद, सीता को अपनी पवित्रता साबित करने के लिए एक परीक्षण से गुजरना पड़ा। वह अपनी मासूमियत और पवित्रता को मजबूत करते हुए, आग से सुरक्षित निकली।

- **आदर्श पत्नी और माँ:**

हिंदू संस्कृति में सीता को एक आदर्श पत्नी और मां माना जाता है। राम के प्रति उनका समर्पण, एक सहायक और वफादार साथी के रूप में उनकी भूमिका और अपने बच्चों लव और कुश के प्रति उनकी भक्ति को अक्सर अच्छे आचरण के उदाहरण के रूप में उद्धृत किया जाता है।

- **अपहरण और विपत्ति पर विजय:**

रावण द्वारा सीता के अपहरण और उसके बाद कैद के दौरान उनके परीक्षणों को उनकी शक्ति और सहनशक्ति के परीक्षण के रूप में देखा जाता है। विपरीत परिस्थितियों का सामना करने के बावजूद, वह धर्म के प्रति अपनी प्रतिबद्धता पर दृढ़ रहीं।

- **राम से पुनर्मिलन:**

रावण की पराजय के बाद सीता का राम से पुनर्मिलन रामायण में एक मार्मिक क्षण है। आनंदमय पुनर्मिलन बुराई पर धार्मिकता की विजय और व्यवस्था और धर्म की बहाली का प्रतीक है।

- **देवी सीता:**

कुछ परंपराओं में, सीता को भगवान विष्णु की पत्नी देवी लक्ष्मी का अवतार माना जाता है। इस प्रकार, उन्हें एक दिव्य व्यक्ति के रूप में सम्मानित किया जाता है, और उनकी जीवन कहानी को अक्सर आध्यात्मिक और नैतिक पाठों को दर्शाने वाले एक दिव्य नाटक (लीला) के रूप में देखा जाता है।

- **नैतिक शिक्षाएँ:**

सीता का चरित्र रामायण की नैतिक शिक्षाओं में योगदान देता है। उनके कार्य और विकल्प धर्म, निष्ठा और आत्म-बलिदान के आदर्शों का उदाहरण हैं, जो व्यक्तियों को धार्मिक जीवन जीने का पाठ प्रदान करते हैं।

हालाँकि सीता की कई लोगों द्वारा पूजा की जाती है, उनके चरित्र की व्याख्या विभिन्न समुदायों और व्यक्तियों के बीच भिन्न हो सकती है। यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि रामायण अर्थ की परतों के साथ एक जटिल कथा है, और लोग सांस्कृतिक, धार्मिक और व्यक्तिगत दृष्टिकोण के आधार पर सीता के चरित्र की विभिन्न तरीकों से सराहना और समझ सकते हैं।

➤ तारा

यहां तारा की भूमिका का संक्षिप्त विवरण दिया गया है और उसे महत्वपूर्ण क्यों माना जा सकता है:

• वफादारी और बुद्धि:

तारा अपनी वफादारी और समझदारी के लिए जानी जाती हैं। भगवान राम के हाथों बाली की मृत्यु के बाद, तारा बाली के भाई सुग्रीव की पत्नी बन गई। उनकी बुद्धिमान सलाह ने सुग्रीव को अपना राज्य वापस पाने और भगवान राम के साथ गठबंधन बनाने में मदद करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

• रामायण में सहायक भूमिका:

तारा का किरदार रामायण से जुड़ा है, जहां वह बड़ी कथा में सहायक भूमिका निभाती है। उनके कार्य और सलाह वानर साम्राज्य के भीतर संघर्षों के समाधान और भगवान राम के साथ गठबंधन की स्थापना में योगदान करते हैं।

• धर्म के प्रति समर्पण:

तारा की अक्सर धर्म के पालन और अपने पति और बड़े समुदाय की भलाई के प्रति प्रतिबद्धता के लिए प्रशंसा की जाती है। उसके कार्यों को नैतिक सिद्धांतों द्वारा निर्देशित माना जाता है।

हालाँकि तारा को हिंदू पौराणिक कथाओं में कुछ अन्य महिला पात्रों के समान प्रमुखता नहीं मिल सकती है, लेकिन पंचकन्या में उसका समावेश यह बताता है कि वह अपने गुणों और बड़े आख्यान में योगदान के लिए पहचानी जाती है। इन महिलाओं द्वारा सन्निहित भक्ति, शक्ति और धार्मिकता के गुणों पर जोर देने के लिए अक्सर धार्मिक और सांस्कृतिक संदर्भों में पंचकन्याओं का आह्वान किया जाता है। तारा को पंचकन्या में शामिल करने के विशिष्ट कारण प्राचीन कहानियों की विभिन्न व्याख्याओं और पुनर्कथनों के बीच भिन्न हो सकते हैं।

➤ मंदोदरी

हिंदू पौराणिक कथाओं में राक्षस राजा रावण की पत्नी मंदोदरी को पारंपरिक रूप से पंचकन्याओं में से एक नहीं माना जाता है – हिंदू धर्म में

उनके गुणों के लिए मनाई जाने वाली पांच गुणी महिलाओं का समूह। हालाँकि, मंदोदरी रामायण में एक महत्वपूर्ण पात्र है, और महाकाव्य में उसका चित्रण कुछ महत्व रखता है:

- **सदाचारी चरित्र:**

मंदोदरी को अक्सर एक सदाचारी और नैतिक निष्ठावान महिला के रूप में चित्रित किया जाता है। प्रतिपक्षी रावण से विवाह होने के बावजूद, उसे धार्मिक और दयालु के रूप में चित्रित किया गया है।

- **निष्ठा और भक्ति:**

मंदोदरी की अपने पति के प्रति निष्ठा उसके चरित्र का एक उल्लेखनीय पहलू है। रावण के प्रति उनकी भक्ति रामायण में स्पष्ट है, भले ही उन्हें सकारात्मक और नकारात्मक दोनों गुणों वाले एक जटिल चरित्र के रूप में चित्रित किया गया है।

- **रामायण में भूमिका:**

मंदोदरी का चरित्र रामायण की कथा में योगदान देता है। वह रावण और भगवान राम के बीच युद्ध की घटनाओं में भूमिका निभाती है। रावण के साथ उसकी बातचीत, साथ ही उसके कार्यों के परिणामों के प्रति उसके चिंतन और चिंता के क्षण, एक चरित्र के रूप में उसकी जटिलता को दर्शाते हैं।

- **नैतिक असमंजस:**

मंदोदरी को कभी-कभी रावण के निर्णयों, विशेषकर सीता के अपहरण के संबंध में नैतिक दुविधाओं और चिंताओं को व्यक्त करते हुए चित्रित किया जाता है। उसके आंतरिक संघर्ष महाकाव्य में खोजे गए नैतिक आयामों को गहराई देते हैं।

- **पवित्र आचरण:**

रामायण के कुछ संस्करणों में, मंदोदरी को पवित्र और सात्विक आचरण में संलग्न के रूप में दर्शाया गया है। धर्म के प्रति उनके पालन और उनके आध्यात्मिक झुकाव पर जोर दिया गया है।

यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि जहां मंदोदरी को कुछ अच्छे गुणों

के लिए पहचाना जाता है, वहीं उसके चरित्र पर अक्सर उसके पति रावण के कार्यों का प्रभाव पड़ता है। रामायण में उन्हें बड़ी कथा के संदर्भ में नैतिक चुनौतियों का सामना करने वाली एक जटिल शख्सियत के रूप में चित्रित किया गया है।

मंदोदरी के प्रति श्रद्धा अधिक सूक्ष्म और प्रतीकात्मक हो सकती है, जो उसे पंचकन्या जैसी श्रेणी में रखने के बजाय उसके गुणों पर केंद्रित है। हिंदू पौराणिक कथाओं में पात्रों की व्याख्या विभिन्न परंपराओं में भिन्न हो सकती है, और मंदोदरी को दिया गया महत्व रामायण की विभिन्न पुनर्कथनों और व्याख्याओं के बीच भिन्न हो सकता है।

आज के युग में हम देख रहे हैं की नारी का अपराध न होते भी उन्हें ही दंडित किया जाता है, समाज उसे अपनाता नहीं है नाही उसके सगे संबंधी। पंच कन्याओं का उदाहरण देकर हमारी संस्कृति स्त्री को सम्मान देने के लिए बताती है आदेश देती है। उपर उल्लेखित प्रत्येक स्त्री के द्वारा समाज में स्त्रियों पर कौन सी विपदा आ सकती है इसका अनुमान लगाया गया था, और ऐसे समय स्त्री के सम्मान को ठेस ना पहुँचे इसका भी ध्यान रखा गया था।

सर्वप्रथम माता अहिल्या के संदर्भ में जो दुराचार हुआ उसे जानने की कोशिश करते हैं। यद्यपि इन्द्र, गौतम ऋषि का भेस लेकर आये थे, माता अहिल्या अपने तेजोबल से जान गयी थी वो देवराज इन्द्र है। उनके मन में देवराज के प्रति उत्सुकता निर्माण हुई थी। उसके अपराध को जानने से ही उन्हें दंडित किया था परंतु उनके पश्चाताप के कारण उन्हें श्राप मुक्ति का उपाय बताया था। यदि स्त्री गलत मार्ग पर चले और उसे पश्चाताप हो तो उसे वापस लौटने का अवसर देना चाहिए, अहिल्या की कहानी बताती है।

द्रौपदी की जीवन कथा हमें अपमानित होने के बाद भी अपनी स्वतंत्र स्वाभिमान भरी छबी निर्माण करने की क्षमता बनाना प्रेरित करती है। जीवन में चढ़ाव उतार आना स्वाभाविक है, ऐसे समय धैर्य किस प्रकार धारण करना ये कथा द्वारा ज्ञात होता है।

माता सीता द्वारा स्त्री को संबोधित कर कहा गया

“मोर मनोरथ जानहूँ निके, बसहूँ सदा उर पुर सबहि के।”

अर्थात् हर स्त्री का एक ही मनोरथ होना चाहिये की हम नारी के किसी भी रूप में हो – बेटी, बहू, माता, बहन अथवा पत्नी लेकिन हमारा हर कृत्य ऐसा हो की हम संबंधी के हृदय पर राज करें। मधुर वाणी, अपना सदाचार और अपनी आत्मीयता स्त्री को सम्मान का सर्वोच्च भागी बनाती है, यह सीख हमें सीता के पात्र से सीखने को मिलती है।

तारा एक वानर पत्नी होने के पश्चात् भी उसे पंचकन्या में स्थान प्राप्त है। यह स्थान केवल उनकी बुद्धिमत्ता एवं योग्य निर्णय लेने की क्षमता से संभव हुआ है।

मंदोदरी का चरित्र भी एक अद्भुत स्त्री के स्वभाव को उद्बोधित करता है। दूसरे स्त्री का दुख जानने के बाद उसे मुक्त करने हेतु अपने पती को हर प्रकार से समझाने का प्रयास उसके द्वारा किया है। समय समय पर अपने पती को उचित सलाह देने का प्रयास उसने किया है।

प्रत्येक व्यक्ति चाहे वह राजा हो या रंक यदि स्त्री योग्य मार्ग दिखाने वाली हो तो अनर्थ टाला जा सकता है। एक स्वाभिमानी स्त्री कैसी हो, अपनी गरिमा की परिधी में रहते हुए, विपरीत परिस्थिति का सामना कैसे करे, ये पंचकन्या द्वारा ज्ञात होता है।

संदर्भ सूची :

१. श्रीमद् वाल्मिकी रामायण
२. रामचरित्रमानस
३. महाभारत





नारी



डॉ. किर्ती सक्सेना, गो. से. अर्थ वाणिज्य कनिष्ठ महाविद्यालय, नागपुर में शिक्षिका के रूप में शिक्षा क्षेत्र में समर्पित हैं। इन्हें २५ वर्षों का अध्ययन का अनुभव है। आपने अंग्रेजी और लिंगविस्टिक्स में डॉक्टरेट की उपाधी प्राप्त की है। मास कम्युनिकेशन और एजुकेशन की भी पदवी अर्जित की है। आपने कैम्ब्रिज का बिजनेस इंग्लिश सर्टिफिकेट भी हासिल किया है।

संवाद कौशल में आप माहीर हैं। आपने कई पत्रिकाओं, जर्नल्स और पेपर्स में लेखों और रचनाओं का योगदान दिया है। आपको शास्त्रीय नृत्य, संगीत और काव्य में भी रुची है।

नारी तुझसा ना कुदरत में दूजा कोई
तू बेमिसाल, तू बेहतरीन, तू सबसे है जुदा
तेरी हस्ती का इस दुनिया में ना सानी कोई
ईश्वर भी कहता उसकी सबसे खूबसूरत रचना तू ही ।

कब तू इस बात से हो गई विमुख
और नर से कर बैठी अपनी तुलना
कब और कैसे सोच लिया अपने को कमतर
और निचला कर बैठी अपना स्तर ।

कब सिगरेट, दारू, औछी सोच
और कपड़ों को आधुनिकता ,
स्त्री मुक्ति का नाम दे बैठी ?

अपने को गिरने से पहले क्यों
 उसका हाथ ना थामा तूने ?
 रथ का पहिया कहीं था बौना
 क्यों उसमें समझ की सांस ना डाली तूने ?

मां बन क्यों ना सिखाया उसको की
 हर रचना अपने में अनोखी और श्रेष्ठ होती ;
 बहन बना क्यों न जताया उसे की उस समान
 तू भी कुछ अपनी ही तरह की खूबियों की खान।

पत्नी बन क्यों ना बताया की,
 हर काम का महत्व उतना ही है
 जितना तराजू का हर पलड़ा है करता ।

दोस्त बन एक दूजे का सम्मान क्यों न
 समझा और समझाया तूने ?
 तिनका बन इस मोह माया के जाल
 में फंस गई तू कहीं।

दलदल में बेकार सोच की तारों में
 जकड़ा हुआ था वह कहीं।
 क्यों हाथ पकड़ सहारा दे उठा ना पाई उसको ?
 क्यों कमल सी ना खिल पाई तू ?

क्यों इस खोखली दुनिया में ?
 अपनी हस्ती खो आई तू
 अपनी हस्ती खो आई तू
 अपनी हस्ती खो आई तू।





इष्ट हूँ, फिर भी विलिष्ट हूँ.....



सुश्री. सोनल बिसेन, गो. से. अर्थ वाणिज्य कनिष्ठ महाविद्यालय नागपुर में शिक्षिका के रूप में शिक्षा क्षेत्र में समर्पित हैं। इन्होंने अंग्रेजी में एम. ए. की डिग्री हासिल की है। वह अपने शिक्षानुरूप परिपूर्ण दृष्टिकोण के साथ काम करती हैं। उनका साहित्य और भाषा के प्रति उत्साह उनके शैक्षणिक पृष्ठभूमि में प्रतिबिम्बित होता है, और वह अपने छात्रों में सीखने के प्रति प्रेम को बढ़ावा देने के लिए प्रतिबद्ध हैं।

तुम्हारी ईष्ट हूँ मैं, फिर भी बड़ी विलिष्ट हूँ मैं,
हर जरे में प्रविष्ट हूँ, फिर भी समाज में कनिष्ठ हूँ मैं,

सारे कर्म तुम्हारे क्षम्य है, मेरा अकर्म भी अक्षम्य है,
सदा सहती हूँ सब मौन रहकर,
जो रुष्ठ हो जाऊ तो बड़ी दुष्ट हूँ मैं,

वाह रे संसार आज्ञा मानू तो आदरणनिष्ठ हूँ मैं,
प्रश्न करूँ, अवज्ञा करूँ, तो धृष्ट, विनष्ट हूँ मैं,
पूर्ण पवित्र समझते खुद को,
मैं भी सबल हूँ, मैं भी अटल हूँ,

फिर भी नजरों में उनके बड़ी अनिष्ट हूँ मैं,
स्वयं मैं भी ब्रह्म हूँ, मैं भी सक्षम हूँ,
सृष्टि में भी अहम हूँ,
फिर भी संसार में एक कष्ट हूँ मैं,

समझीये मुझे आप निकृष्ट,
पर खुद को पहचान लिया है मैंने,
सामान्य सी दिखती हूँ पर बड़ी विशिष्ट हूँ मैं,



Our Associates



G. S. College of Commerce & Economics, Jabalpur



Bajaj College of Science, Wardha



G. S. College of Commerce & Economics, Nagpur

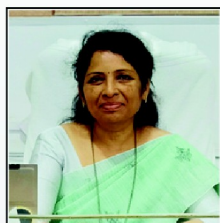


Acharya Shrimannarayan Polytechnic, Wardha



Rural Institute Pipri, Wardha

The Editorial Team



Dr. Arundhati Ninawe is the Principal of G.S. College of Commerce, Wardha. She is a highly accomplished academic with over 25 years of teaching experience. She is an Accessor of NAAC, Bangalore and has been a member coordinator of 8 Peer Team Visits. She has supervised 7 PhD and 13 M.Phil. scholars to successful completion. She has completed 2 Major and 1 Minor UGC-Granted Research Projects. She is the author of 4 books and a co-author of 3 books. Her research papers have been published in 22 journals and she has presented over 40 research papers at international, national, and state-level conferences.



Ms. Humera Quazi brings a wealth of academic experience and expertise to her role as an Assistant Professor at G. S. College of Commerce in Wardha. With a diverse educational background encompassing M. Com., M. A. in Economics, M. Phil, and a SET (Commerce) qualification, she stands as a testament to her commitment to continuous learning and scholarly pursuits. Boasting an impressive career spanning two decades, As the main author and co-author, she has contributed significantly to the academic community with numerous research papers and three authored books. Beyond her role as an educator, Shelaya a pivotal part in the institution as a coordinator for various committees, showcasing her leadership and organizational skills. Her multifaceted contributions underscore her as a valuable asset to both her students and the academic community at large.



Ms. Mragi Gautam, a Post Graduate in Commerce, brings a wealth of experience to the academic realm, currently serving as a dedicated faculty member at GS College of Commerce in Wardha. With a commendable teaching tenure spanning over 15 years, she has enriched the educational landscape across various esteemed institutes. Ms Gautam's ethos is deeply rooted in work ethics, prioritizing integrity in all endeavors. Notably student-centric, she continually endeavors to foster an environment conducive to holistic learning, ensuring that learners are equipped with both knowledge and values. Her unwavering commitment to education is evident in her approach.



Ms. Harsha Gangavane, Currently serving as an Assistant Professor at G. S. College of Commerce, Wardha in the B.C.C.A. department, she brings 15 years of teaching experience. She holds a Master's degree in Computer Science and Engineering (M-Tech in CSE) and Computer Management (MCM), and she is well-versed in the intricacies of her field. Additionally, a Diploma in Information Technology (IT) further demonstrates her proficiency. . Actively engaging in the academic community, she has participated in numerous seminars and conferences, where she has not only expanded her knowledge but has also presented her research findings, with a dedication to both teaching and research, she plays a vital role in fostering academic excellence at her institution.

Shiksha Mandal's

G. S. COLLEGE OF COMMERCE, WARDHA

{NAAC (UGC) ACCREDITED INSTITUTION}
PERMANENTLY AFFILIATED U/S 2(f) & 12 (B)
(A 'Hindi' Linguistic Minority College)

Jamanalal Bajaj Marg, Civil Lines Wardha, Maharashtra 442001.
Tel -0712-295502 Fax – 0712-230506/07
E-mail: gscw_wardha@rediffmail.com

ISBN: 978-93-5987-807-2



978-93-5987-807-2



This document was created with the Win2PDF "print to PDF" printer available at
<http://www.win2pdf.com>

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

<http://www.win2pdf.com/purchase/>